

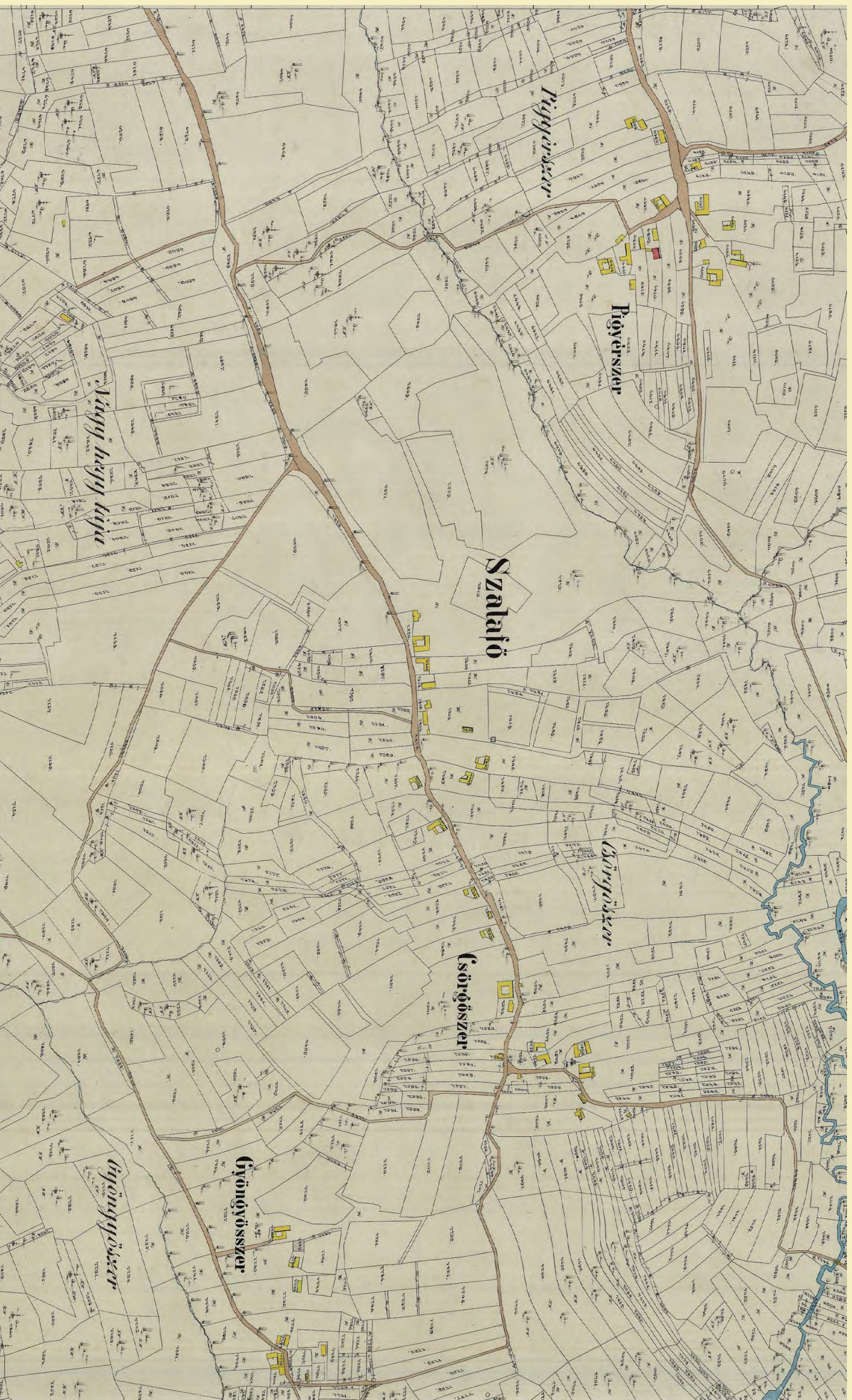
CATASTRUM

ÉVNEGYEDES KATASTERTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

- **Bendefy István:** Benda Jakab szombathelyi földmérő mérnök (1811–1854)
- **Török Enikő:** Betegszabadság a kataszternél az 1850-es és 1860-as években
- **Filep Antal:** A Délnyugat-Dunántúl települési sajátosságai a Vas megyei Óriszentpéter és Szalafő kataszteri felméréseinek birtokvázlatain
- **Kiss Márton:** Ünnepek és ünnepi szokások a kataszteri szervezetben a 19. és 20. században
- **Timár Gábor:** Adalékok a magyar–román határmegállapító bizottság tevékenységéhez. Térkép- és vázlatminták a testület iratanyagából
- **Mikesy Gábor:** Egységesítés a földrajzi nevek használatában. Szemelvények a Földrajzinév-bizottság történetéből. 1970-es évek (2. rész)

■ Szalajó kataszteri térképének részlete. A szelvény kiválóan érzékelteti, hogy a seregek között milyen távolságok voltak. A szelvényen északi irányban Pityerszer boronafalu épületeinek csoportját látjuk egyetlen téglalapúlettel. Középen Pityerszertől a Zala medrével elválasztva alakult ki Csörgősszer szintén boronafalu házakból épült nagyobb házcsoportha. A szelvény délkeleti sarka felet Gyöngyösszer nyugati részét láthatjuk. Itt is csak boronafalu házakat építettek. A parcellák határvonalai helyenként a szintvonalakra is utalnak, jelezhetik a környezet domborzati tagoltságát (MNL OL, S 78-2209-10). L. ehhez Filep Antal cikket

■ ■ ■ SZÉP NAPOK, ROSSZ NAPOK!

Magyarország kataszteri felmérése hosszan tartó folyamat volt, amelyhez igen sok jól képzett és a nehéz fizikai munkát is bíró személyre volt szükség. A korszak járványos megbetegedései és a mostoha körülmények között végzett felmérések egyaránt ledönthették a lábukról a tisztviselőket, a szervezet ilyenkor 2-6, esetleg még több hétig a fizetéssel vagy segéllyel támogatta a lábadozókat. A felmérési szervezetben hosszú ideig tevékenykedők, illetve a különféle előléptetésben részesülők pedig méltó elismerést kaptak munkatársaiktól és a társadalmi környezettől is.

Ennek a gondoskodó-elismerő tevékenységnek is szerepe van abban, hogy a felmérés eredményeképpen olyan térképművek és kataszteri iratok készültek, amelyek egyaránt alkalmas forrásai a néprajzi, a politikatörténeti és a névtani tanulmányoknak.

Jelen számunk képanyagának összeállításában a korábbi forrásintézmények mellett igen nagy támogatást nyújtott a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (Melega Miklós igazgató és Pál Ferenc főlevéltáros), amely adatkeresést is végzett számunkra, továbbá a Cartographia Kft. is, amely hozzájárult a térképei térítésmentes közzétételéhez.

■ ■ ■ TARTALOM

Bendefy István: Benda Jakab szombathelyi földmérő mérnök (1811–1854)	3
Török Enikő: Betegszabadság a kataszternél az 1850-es és 1860-as években	13
Filep Antal: A Délnyugat-Dunántúl települési sajátosságai a Vas megyei Őriszentpéter és Szalafő kataszteri felmérésének birtokvázlatain	23
Kiss Márton: Ünnepek és ünnepi szokások a kataszteri szervezetben a 19. és a 20. században	36
Timár Gábor: Adalékok a magyar–román határmegállapító bizottság tevékenységéhez. Térkép- és vázlatminták a testület iratanyagából.....	43
Mikesy Gábor: Egységesítés a földrajzi nevek használatában. Szemelvények a Földrajzinév-bizottság történetéből. 1970-es évek (2. rész).....	55

CATASTRUM ■ Évnyegyedes katasztertörténeti folyóirat ■ IX. évfolyam, 4. szám

A címlapon: Őriszentpéter, kerített házak csoportja a Gombászó határrész keleti szomszédságában. Valószínűleg a többnemzedékes nagycsaládi birtok és házközösség bomlásakor a szétköltöző atyafiak a megosztott földön egymás szomszédságában építkeztek, de a lakóházaikat határozottan elkülönítetten emelték (MNL VaML, XV.1.c.aa, Őriszentpéter, E9.). L. ehhez Filep Antal cikkét

Alapítva: 2013 ■ Megjelenés gyakorisága: negyedévente ■ Alapító: Magyar Nemzeti Levéltár (MNL)

■ Kiadó: Herman Ottó Intézet Nonprofit Kft. (HOI) ■ Címe: 1223 Budapest, Park u. 2. (info@agrarlapok.hu)

■ Felelős kiadó: Bozzay Péter ügyvezető ■ Telefon: (06 1) 362-8100, honlap: www.agrarlapok.hu

Szerkesztőbizottság:

Bozzay Péter (HOI), dr. Szinay Attila, Varga Felicián (Lechner Nonprofit Kft.)

Szerkesztőség:

Címe: 1014 Budapest, Bécsi kapu tér 2–4. ■ E-mail: info@catastrum.hu ■ Honlap: www.catastrum.hu

 www.facebook.com/catastrum

Főszerkesztő: Reisz T. Csaba (MNL) ■ Felelős szerkesztő: dr. Török Enikő (MNL) ■ Szerkesztők: dr. Pásztai László (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum), Varga Felicián (Lechner Nonprofit Kft.) ■ Olvasószerkesztő: Reményi József Tamás ■ Kézirat-előkészítés: Dávid Ildikó

A szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza.

A nyomdai munkálatokat végezte: Zemplén-Vektor Kft., 3900 Szerencs, Csalogány köz 5.

Előfizetés: a kiadónál ■ Előfizetés egy évre 6000 Ft, számonként 1500 Ft.

ISSN (papíralapú): 2064-5805 ■ ISSN (online): 2064-6542

SUMMARY

BENDEFY, István: Jakab Benda, Land Surveyor Engineer from Szombathely (1811–1854)

ibendefy@t-online.hu

The life of Jakab Benda reflects well the fate of a 19th century land surveyor. With a difficult family background, he chose cartography as his career, presumably acquiring the necessary knowledge privately. His surviving maps indicate that he received excellent training, and his known works bear the hallmarks of sophistication. His social respectability is indicated by the fact that two councillors pledged 1000 forints for the completion of one of his major works.

TÖRÖK, Enikő: Sick leave at the cadastre in the 1850s and 1860s

torok.eniko@mnl.gov.hu

For technicians, surveying meant strenuous physical work in the field. The General Directorate of the Land Tax Cadastre in Vienna therefore asked for a medical certificate of fitness at the time of application for employment, and also took care of employees who were unable to work due to illness. In the case of sickness certified by a doctor, the employee received 14 days' pay. From 1853 onwards, full pay was granted for 14 days, with a further 14 days if necessary, and 2/3 of the salary for 14 days in the event of prolonged sickness. In the event of a longer period of incapacity for work, an application had to be made to the general directorate for payment of all or part of the salary.

FILEP, Antal: The Characteristics of the Settlements of Southwestern Transdanubia on the Property Sketches of the Cadastral Survey of Órszentpéter and Szalafő in County Vas

filepantal@hotmail.com

The western part of County Zala; named Göcsej and the land of County Vas adjacent to the Slovenian and Austrian state borders; Órség, had been occupied by lower ranking nobles and border guards in the Middle Ages. The region was a closed forest. The settlements developed in a specific structure as clearings. Each village was organized from 5-6 (sometimes 6-8 or more) smaller groups of houses separated from each other. The elementary house groups consisted of the houses of peasants settled close to each other (without street structures and close neighbourhood connections). In Zala, these groups were called 'szeg', while in County Vas they used the word 'szer' as the name of the settlement part. For a family without the protection of neighbouring buildings, it was ideal to build the houses around the yard on all four sides, which is called a 'fence house'.

KISS, Márton: Celebrations and Festive Traditions in the Cadastral Organization in the 19th and 20th Centuries

kiss.marton@mnl.gov.hu

The arrival of the cadastral survey in Hungary caused mixed feelings among the population. The basic lack of trust was caused by the research into the property relations and the foreign (Czech, Moravian, German) origin of the staff. Creating a common identity and cohesion was a serious challenge for the organization. In the cadastral survey, which was filled with Hungarians over time, many common events (anniversaries, appointments, promotions) strengthened the feeling of togetherness. In addition to official holidays, officials participated in state events, especially commemorations related to the monarch.

TIMÁR, Gábor: Contributions to the activities of the Hungarian–Romanian border demarcation committee. Samples of maps and sketches from the Board's files

timar.gabor@ttk.elte.hu

The records of the Hungarian–Romanian border demarcation commission set up under the Peace Treaty of Trianon have not yet been sorted out in detail. The National Archives of Hungary holds 12 fascicles of records, including several types of maps and sketches of maps, and their role in the process of border demarcation and in the decisions of the committee can be clearly identified.

MIKESY, Gábor: Unification in the Use of Geographical Names. Selections from the History of the Geographical Names Committee. 1970s, Part 2.

gabor.mikesy@lechnerkozpont.hu

In the second half of the 1970s, two major tasks bound the experts in geographical names of the Geographical Names Committee and the organizations cooperating with it operatively (Cartographic Company, Geodetic and Remote Sensing Institute, National Land Survey and Cartography Office): the county volumes of the Geographical Names Library and the new world atlas. The finalization of the names was based on an unprecedented level of research and consultation.

BENDEFY ISTVÁN

Benda Jakab szombathelyi földmérő mérnök (1811–1854)

Benda Jakab életrajza

Benda Jakab (Jacobus Benda) ükapám a napóleoni francia megszállás végén, 1811. augusztus 21-én született Sopronban.¹ Édesapja, Benda Vencel kőműveslegény jó tíz évvel korábban érkezett ide, feltehetően azért, mert apja, Tomas Benda ismert más, ugyancsak a városba beköltözött kőműveseket.² A család Morvaországból származott, de lehet, hogy mire Vencel megszületett, Tomas már közelebb, Bécsújhelyen vagy Kismartonban telepedett le. Vencel eddigre már jól beilleszkedett és komoly megbecsülést vívott ki magának munkaadója, Handler Jakab építőmester csapatában. Megismerkedett az ugyancsak Morvaországból származó Schosser családdal és 1810-ben – 34 évesen – feleségül kérte a 24 éves Schosser Annát. A Szent György templomban volt az esküvőjük, Handler mester a vőlegény tanújaként is szerepelt. Elsőszülöttjüket az irántuk nagyon jó indulattal viseltető mester tiszteletére Frauenhoffer káplán Jakab névre keresztelte a soproni Szent György plébánián. Keresztszülőknek a mestert, Handler Jakabot és feleségét, Neumayer Erzsébetet kérték föl. Jakabnak még két testvére született: Elisabet Aloysia (1813. 06. 17.) és József (1815. 08. 18.). A leánynál ugyancsak a Handler házaspár volt a keresztszülő, míg a második fiú esetében a mester gyermekei, Handler József és Erzsébet vállalták ezt a tisztséget.

A családapa, Vencel, a keresetéből meg tudott annyit takarítani, hogy 1818-ban a város szélén vett egy házhelyet, amelyre egy szerény, két szobából és konyhából álló házacska is föl tudott építeni. Családjuk a ház építésekor is él-

vezte Handler mester támogatását, az ő rajza és aláírása is szerepel a tanácshoz beadott kérelemen. Az új otthont Vencel mindössze két évig élvezhette, már a beköltözéskor beteg lehetett, 1820. május 18-án tuberkulózis végzett vele.

A gyermekek közül Elisabet élete nagyon szerencsétlenül alakult. Húsz évvel apja halála után, 1840. május 10-én – huszonhét évesen – Sopronban feleségül ment egy Zöberer Ignác nevű cserepes (tetőfedő) legényhez, aki két hónapra rá, június 30-án, gyermekük születése napján lezuhant egy magas munkahelyről és szörnyethalt (*Ex tuto lapsus, illice mortuus*). A gyermek csak nyolc napot élt. Elisabet sorsáról semmi többet nem tudunk.

Sajnos a másik gyermek, József sem érte meg a felnőtt kort, 18 éves korában (1833. 01. 10.) meghalt Sopronban.

A kis Jakab 9 éves volt, amikor elvesztette édesapját. Özvegyen maradt édesanyja gondoskodása és bizonyára keresztapja támogatása révén az elemi ismeretek megszerzése után a fiút 1825-ben, 14 éves korában beírták a Szent Benedek rend soproni főgimnáziumába.³ Abban az időben a gimnáziumi oktatás mindössze hat évig tartott, vallástant tanítottak mind a hat esztendőben, mellette négy évig a magyar nyelvtant, majd két évig annak felsőfokú használatát. Volt, ahol ez utóbbit szónoklat-tannak nevezték. Különös, hogy számtan/mértan nem szerepelt az oktatott tárgyak között. Az iskolai értesítők a hat osztály eredményeit fordított sorrendben közlik, a Humanitatis II-től haladnak a Grammaticae I. évfolyamig. Az értesítők szerint az igyekvő fiú 1826-ban kitűnő eredménnyel végezte el az első – „Grammaticae

1 *A Bendefy család története*. Kézirat a szerző tulajdonában, benne a születési, a házassági és a halálozási anyakönyvek adataival, ezeket külön és egyesével itt nem adom meg. A családtörténet egyes részeire l. BENDEFY ISTVÁN: Dr. Bendefy László (1904–1977) mérnök és geológus emlékezete. *Catastrum*, 8. (2021) 2:31–56.

2 BENDEFY ISTVÁN: Családtörténet a XIX. század elejéről. Kőművesek Sopronban. *Élet és Tudomány*, 77. (2022) 6:172–174.

3 A Szent Benedek-rendi katolikus főgimnázium iskolai értesítői elérhetők az Arcanum Digitális Tudománytárban (adt.arcanum.hu).

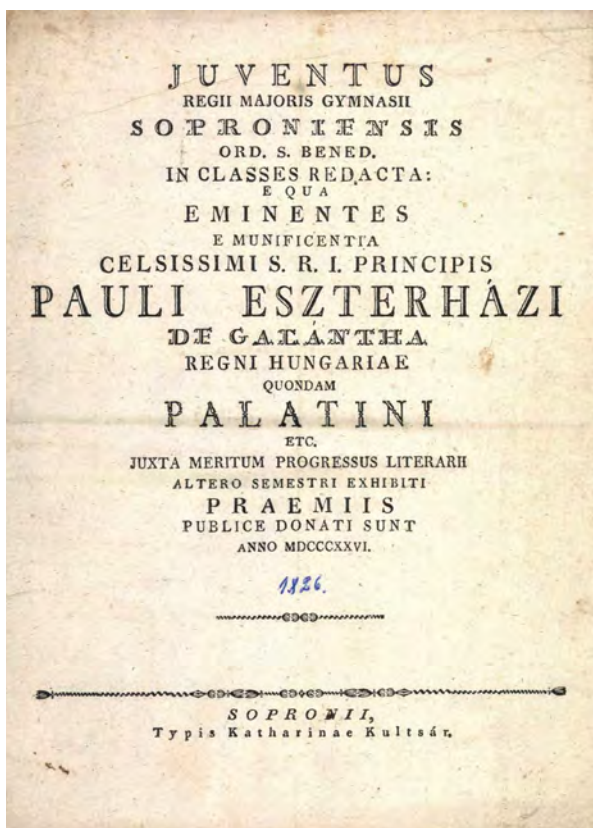
GRAMMATICAE ANNO I.					
EMINENTES.		E	E	E	E
		Doctr.	Ling.	Doctr.	Ling.
		Relig.	Hung.	Relig.	Hung.
Benda Jacobus.	Em.	e. 3.	Hild Augustus.	Em.	e. 20.
Mechelbek Alexander.	Em.	e. 2.	Karkas Ladislaus.	Em.	e. 23.
Sisifolud Ludovicus.	Em.	e. 5.	Vlasits Joannes.	Em.	e. 28.
Falk Carolus.	Em.	e. 7.	Füzy Ludovicus.	Em.	e. 24.
5. Habermann Antonius.	Em.	e. 4.	Mihálikovits Joannes.	Em.	e. 33.
Flandorffer Ignatius.	Em.	e. 1.	Tomsits Josephus.	Em.	e. 27.
Iby Franciscus.	Em.	e. 6.	Hafner Joannes.	Em.	e. 26.
Scherman Joannes.	Em.	e. 9.	10. Erika Franciscus.	Em.	e. 25.
Ofner Michael.	Em.	e. 8.	Pocsa Ignatius.	Em.	e. 34.
10. Vatsesch Carolus.	Em.	e. 14.	Lex Josephus.	Em.	e. 29.
Sarlay Joannes.	Em.	e. 10.	Pethö Josephus.	Em.	e. 32.
Vicner Joannes.	Em.	e. 12.	L. B. Kruchina Rudolph.	Em.	e. 37.
Jagasis Alexander.	Em.	e. 11.	15. Angyal Joannes.	Em.	e. 2.
Handl Andreas.	Em.	e. 13.	Molnár Rudolphus.	Em.	e. 30.
15. Dekovits Martinus.	Em.	e. 16.	Lustig Joannes.	Em.	e. 3.
Stephanek Joannes.	Em.	e. 21.	Kragl Joannes.	Em.	e. 1.
Tóth Ladislaus.	Em.	e. 18.	Arbes Joannes.	Em.	e. 36.
Seiler Georgius.	Em.	e. 17.	20. Deibel Franciscus.	Em.	e. 31.
Hintersteller Carolus.	Em.	e. 19.	Pék Joannes.	Em.	e. 38.
20. Tóth Paulus.	Em.	e. 15.	Horváth Georgius.	Em.	e. 35.
CLASSIS I.			Biltesz Laurentius.	Em.	e. 5.
Horváth Ludovicus.	Em.	e. 23.	23. Artner Edouardus.	Em.	e. 39.
Schmidbauer Georgius.	Em.	e. 40.	Ebner Joannes.	Em.	e. 4.
			Hahn Joannes.	Em.	e. 6.
			Pál Joannes.	Em.	e. 7.

■ Részlet a soproni Bencés Gimnázium 1826. évi értesítőjéből

anno I.” – évfolyamot, majd a további hármat is a következő években.

A „kitűnő” osztályzatnak ekkor komoly kézfelfogható haszna is volt, mivel Eszterházy Pál herceg bőkezű adományából a kitűnő előmenetelűek „prémiumot”, pénzjutalmat is kaphattak, amint az az értesítő címlapján is olvasható.

Az iskolai értesítőben két tárgy osztályzatait találjuk: Doctrina religionis (vallástan)

■ A soproni Bencés Gimnázium 1826. évi értesítőjének címlapja

HUMANITATIS ANNO II.					
EMINENTES.		E	E	CLASSIS I.	
		Doctr.	Ling.		
		Relig.	Hung.	Doctr.	Ling.
				Relig.	Hung.
Gloser Franciscus.	Em.	e. 3.	Horváth Georgius.	Em.	e. 12.
Benda Michael.	Em.	e. 2.	Benda Jacobus, rep.	Em.	e. 26.
Sarlay Joannes.	Em.	e. 1.	Klemensich Mathias.	Em.	e. 25.
Möllner Andreas.	Em.	e. 9.	Iby Franc. Stip. ex. Ord.	Em.	e. 20.
5. Biritz Simon.	Em.	e. 6.	5. Tegyei Michael.	Em.	e. 13.
Paintner Josephus.	Em.	e. 7.	Kirschner Joannes.	Em.	e. 9.
Schmidt Franc. Stip. ex. Or.	Em.	e. 18.	Litanor Ludovicus.	Em.	e. 21.
Ditz Carol. Stip. ex. Or.	Em.	e. 17.	Kotzián Paulus.	Em.	e. 22.
Vagner Michael.	Em.	e. 8.	Schumis Joannes.	Em.	e. 1.
10. Vagner Antonius.	Em.	e. 15.	10. Fischer Josephus.	Em.	e. 5.
Pala Joannes.	Em.	e. 4.	Rusicska Carolus.	Em.	e. 6.
Kiss Carolus.	Em.	e. 10.	Sinkovich Franciscus.	Em.	e. 3.
Treidler Josephus.	Em.	e. 19.	Eibel Martinus.	Em.	e. 7.
Dauscher Carolus.	Em.	e. 14.	Darás Alexius.	I.	e. 4.
15. Kirschner Jacobus.	Em.	e. 16.	Heissenberger Francisc.	I.	e. 8.
Bauer Joannes.	Em.	e. 11.	Universum 42.		
Ugrinovitch Mathias.	Em.	e. 23.			
Molnár Stephanus, rep.	Em.	e. 5.			
Stach Josephus.	Em.	e. 24.			

■ Részlet a soproni Bencés Gimnázium 1832. évi értesítőjéből

és Lingua Hungarica (magyar nyelv), mert a rend célja elsősorban a papi utánpótlás és tanítók nevelése volt. A diákokat előmenetelük szerint osztályonként sorba állították. Vallástanból legtöbben az eminens (kitűnő) jegyet érdemelték, magyar nyelvből – néhány Class I. = jeles mellett – szinte mindenki kitűnőt kapott. Szokatlannak tűnik ez a sorba állítás a magyar nyelv ismerete szerint. Jacobus Benda a Grammaticae anno I. eminentes osztályában az előkelő „e. 3.” (eminens 3) jegyet kapta, 1830-ban a Grammaticae IV. elvégzése után az 57 diák között 26. eminensként végzett.

Az értesítők közül az 1831. évi hiányzik az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményéből, de a következő, 1832. évi értesítőben szerepel Jakab „rep.”, tehát „ismétlő” megjegyzéssel. Beteg lehetett 1831-ben, mert jegyei nem utalnak bukás miatti ismétlésre: vallástanból eminens, magyar nyelvből az eminensek közül a 26. a 42 fős osztályban. Ezek szerint tehát 1832-ben a Humanitatis II. elvégzésével huszonegy éves korára fejezte be gimnáziumi tanulmányait.

A gimnázium eredményes elvégzése után valahol mérnöki képzésre tett szert, de hogy hol, az nem ismeretes. Választása az irányra nézve jó volt, mert a geodézia (földmérés) egyike a legősibb tudományoknak, a geodéziai ismeretek az ókortól kezdve minden műszaki képzésnek szerves részét alkották. Sajnos hiába kerestem, hogy hol tanulta a szakmát, minden ezirányú kutatásom eredménytelen maradt. Jakab neve sem a selmebányai Akadémia

(Bergschule), sem a később József Nádor Műegyetemé lett Institutum Geometricum hallgatói között nem szerepel, de a bécsi Műszaki Egyetem névsoraiban sincs nyoma. Ismerünk már korábban, a középkorban mérnöknek készülő magyar diákot, példának említem Lossai Pétert (1498), aki azonban tanulmányait nem Magyarországon, hanem a bolognai egyetemen végezte.⁴

A térképek legfőbb felhasználója és megrendelője mindenkor a hadsereg volt. A katonai térképészeti tárgykörű kiképzés – mint maga a hadsereg is – közös volt a Habsburg Birodalomban, ami többnyire azt jelentette, hogy a fontosabb katonai intézmények csak Bécsben vagy Ausztria más területén voltak találhatóak. Savoyai Jenő herceg különösen sürgette, és III. Károly császár 1717-ben el is rendelte, hogy mielőbb állítsanak fel egy katonai műszaki akadémiát, ahol erődítési, térképezési és más efféle munkák végzésére alkalmas tiszteket képeznek ki.⁵ Ez létre is jött és a k. k. Ingenieur Akademie nevet kapta. 1735-ben állították fel az un. Chaos-féle mérnöki iskolát, amely végül több átszervezés után 1770–1851 között k. k. Ingenieur Akademie néven működött. Ezen képzések hallgatói között sem találtam Jakabot. Viszont nagy a valószínűsége, hogy ismerte és használta a cs. kir. Mérnök Akadémia tanára, Ferdinand Landerer *Gründliche Anleitung Situations-Pläne zu zeichnen* (Alapos útmutatás topográfiai térképek rajzolásához) című, 1783-ban Bécsben kiadott munkáját.

Nem zárhatjuk ki azt sem, hogy Jakab ezirányú ismereteit magánúton szerezte. Tudjuk, hogy az okleveles mérnökökön kívül voltak még olyan mérnökök is, akik főiskolát nem végeztek, hanem a gyakorlatban sajátították el a szükséges ismereteket.⁶ Dolgoztak is Sopronban ilyen személyek: a városi házasságkötési anyakönyveket vizsgálva azt találtam, hogy ott élt és működött Eszterházy herceg egy mérnök-

ke, Krausz Lipót. Az egyik bejegyzés szerint a 42 éves, „igen híres” Krausz Lipót 1803. június 5-én feleségül vette a 20 éves Fux Annát, a Normáliák professzorának leányát.⁷ Másik példa: a Szent Mihály plébánia halotti anyakönyvében azt jegyezték föl, hogy 1840. augusztus 22-én elhunyt Vauthier Lipót földmérő lengyel származású felesége, Jozefa.⁸ Elképzelhető, hogy Handler Jakab beajánlotta Benda Jakabot egy jó nevű mérnökhöz tanulónak, akitől elsajátíthatta a munkáiból megítélhető magas szintű tudást és technikát. Mindenesetre 35 éves korára (1846) elismert képességű, nem kezdő mérnök lehetett, mert ekkor már jelentős megbízásokat sikerült szereznie.

Krausz Lipót esetéből láttuk, hogy főurak szívesen alkalmaztak mérnököt állandó megbízással. Az ilyen mérnökök fizetése nagyon

■ Ferdinand Landerer térképrajzolásához készített útmutatójának címlapja

4 Petri Lossai notationes et delineationes, 1498. Bp., 1984 (faksimile kiadás).

5 Irmédi-Molnár László térképész professzor élete és munkássága. Bp., 1998. 6.3 fejezet.

6 BENDEFY LÁSZLÓ: Szintezési munkálatok Magyarországon, 1820–1920. Bp., 1958. 33.

7 1803. június 5.: „Copulatus est P. D. Leopoldus Kraus Celsissimi Principis Eszterházy Geometra annorum 42 et honesta Virgo Anna Fux Professoris Normalium filia annorum 20.”

8 „[mortua est] Josepha Leopoldi Vauthier Geometrae uxor nata ex Polska oriunda”

tekintélyes volt. Például 1796-ban a keszthe-lyi Fesztetics-uradalomban Sebestyén Sámuel geometra fizetése egy esztendőre a következő volt:⁹ 16 akó bor, 24 köből búza, 24 köből rozs, 20 köből zab, 12 köből csutás kukorica, 2/4 köből borsó, 2/4 köből lencse, 100 font bir-kavaj, egy szalonnának való sertés, két süldő, négy fejős tehén és növendék tartása, 6 szekér széna, 12 öl tűzifa, 400 forint készpénz és kiszál-lások alkalmával napidíj. A magas fizetések ösz-szefüggésben lehettek azzal, hogy a 19. század elejéig – az igényekhez mérten – aránylag igen kevés jól képzett mérnök volt az országban. Ja-kabnak, sajnos, nem akadt bőkezű főúri párt-fogója, de szorgalmával és nagyon jó minősé-gű munkával megtalálta a boldogulását.

ket. A legpontosabb eredményt a mérőrúd szol-gáltatta, ezt már inkább építményekkel kapcso-latos méréseknél használták.

A vármegyék a földmérések iratait és a földmérések eszközeit nagy becsben tartot-ták. Erre bizonyosság Vas vármegye 1830. janu-ár 26-i közgyűlésének jegyzőkönyve, amely az elhunyt Szalai János földmérő iratainak és eszközeinek számbavételét tárgyalja: „*Kisfal-udy János főszolgabíró úr és Kovátsis Zsigmond [földmérő megjelent a néhai Szalai János föld-mérő lakásán és a szemle eredményét az aláb-biakban rögzítették:] földmérőnél találtatott és a vármegyét illető földmérői eszközök és iro-mányoknak összeírását teljesítvén, az azokról szóló jegyzéket és azoknak Kovátsis Zsigmond*

■ Csáktornya látképe Giuseppe Spalla császári hadmérnöknek a Muraközről 1670-ben készített térképén¹⁰

A főúri megrendelőknek köszönhetően, akik áldoztak arra, hogy birtokhatáraik vitás ügyeinek lezárása vagy bonyolult örökösödési viták rendezése kapcsán földmérők szaktudá-sát vegyék igénybe, a mérnökök működésének megjelenése sokszor már a mindennapok része lett. Csáktornya látképén egy korabeli mérnö-köt, azaz rudasmestert örökített meg a rajzoló. A mérnököt éppen egy derékszögkitűző mű-szer, „földmérő kereszt” szabályos beállítá-sa foglalja el. Eközben segédei közül három kitűzőlécet tart a kezében, egy pedig mérő-kötéllal méri a távolságot a kitűzött irányban. A mérőkötélet egy kézi csörlőről engedik le-tekeredni, míg a zsinag vége a mérőasztal alatt központosan a földbe szúrt szegre van erősítve. A mérőkötél mellett alkalmaztak mérőláncot, lépésmérést, nagyobb távok mérésére mérőkere-

földmérő kezeihez történt által adattatásokat megismerő levelét, a vármegyébe beadását, mely megismerő levél a megye levelestárházá-ba betétni elhatározottván, egyetemben ezen tudósítás a gazdálkodó választmánnyal is oly utasítással közölni fog, hogy az előbbeni jegy-zőkönyveknek és irományoknak felütésével azt: vajon a Megye által minő földmérői eszközök szerezettek kitanulni, és a foganatról a vármeg-yét tudósítani igyekezzen”.¹¹

Benda Jakab mérnök

Benda Jakab 1832-ben fejezte be gimnázi-umi tanulmányait és a következő tizennégy esztendőben eredményesen fölkészült a föld-mérő munkák elvégzésére. Első ismert mun-kaadójának, a szombathelyi városi tanácsnak

9 BENDEFY LÁSZLÓ: *Szombathelyi Benedek rudasmester*. Bp., 1959. 47.

10 L. a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon (<https://maps.hungaricana.hu/hu/OSZKTerkeptar/254/>).

11 Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (= MNL VaML), IV.1.a. Vas Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek (IV.1.a.), 1830. 01. 26. 101. A forrasszövegeket a mai helyesírási és központosítási szabályok szerint, de a sajátos szóhasználat megtartásával idézem, a fr (forint), kr (krajcár) és p (pengő) rövidítéseket jelölés nélkül feloldottam.

ugyanezen idő alatt készült jegyzőkönyveiben lépésenként nyomon követhető lenne a tevékenysége az első munkájától kezdve, de az 1846-ot megelőző időszakban nem szerepel neve a jegyzőkönyvekben. Így biztosak lehetünk benne, hogy ezalatt a szombathelyi tanácsnak nem dolgozott, sőt ebben az időben talán nem is élt Szombathelyen.

Először 1846-ban találkozunk Jakabbal a szombathelyi szőlőhegyek között, ahol talán akadtak határviták vagy bizonytalan méretű telkek, mindenesetre a városi tanács jónak látta, hogy egy pontos térképen rögzítse a helyzetet. Hogy hogyan esett a választás az addig ismeretlen fiatal mérnökre, nem tudjuk, mindenesetre ezen a terepen készült Jakab első ismert munkája, a *Szombathelyi szőlőhegyek térképe*.¹² Már ez a kis térkép is tanúsítja gondos munkáját. Számos részlet – mint az *Oladi határ, Rigó hegy, Ördög gáttya* – van gondosan, név szerint följegyezve, lehetővé téve történetírók számára azóta eltűnt tereptárgyak egykori nevének és valamikori helyének megállapítását.¹³ Ennek a kis térképnek a mérete 54x93,5 cm. Jakab a terület fölmérését föltehetően még 1845-ben végezte el, a munka szüretig is eltarthatott és – gondolom – jó hangulatban fejeződött be. A térképet 1846. április 19-én hitelesítették.

Úgy tűnik, a jól sikerült térkép is ösztönözte a tanácsurakat, hogy egy nagyobb lélegzetű munkába belevájanak. Ketten, Hegedűs Sándor t. bíró és Simon Antal beltanácsos különösen pártolta a nagyméretű vállalkozást. Hosszas tanácskozás után ők ketten még anyagi biztosítékot is vállaltak, csak hogy a jelentős méretű térkép elkészítésének nagy feladatát a tanácsurak jóváhagyják. Végre kijelölték a napot a munka meghirdetésére:

„A határ felméréstésére nézve folyó évi március 4-én tartott közgyűlés 971. számú végzésében

rendelt s hírlapok útján mái napra kihirdetett csőd nyilvánosan megtartatván, a mérési munka a f. évi május 11-én tartott tanácsülésben megállapított feltételek alatt Benda Jakab mérnök úrra mint legjutányosabb díj melletti vállalkozóra, miután Hegedűs Sándor t. bíró és Simon Antal beltanácsos urak, a munka sikere, úgyszintén a balsikerből vagy halasztásból a községre eredő kár iránt kezességet 1000 pengő forint erejéig egyetemesen magokra vállalták, 1200 négyszögöllel számított minden holdtól fizetendő 11 forint pengő mérési díj kikötésével átruháztatott. Melynek következtében az illető szerződvénynek a fentebbi feltételek melletti elkészítése a jegyzői hivatalnak kötelességül tétetik.”¹⁴ Úgy tűnik, Hegedűs Sándor bíró és Simon Antal tanácsos tudott valamit, különben nem kockáztatott volna 1000 pengő forintot!

Jakab tehát 1846. március 4-én elnyerte a „Szombathely város határainak összes felmérése” tárgyú munkát, május 16-án a következő tanácsülés már el is rendelte, hogy a jegyzői hivatal készítse el a munkára vonatkozó „szerződvényt”. Jakabnak most már gondoskodnia kellett megfelelő méretű papírról – hiszen a térkép tárgya bizonyára 100 cm-nél nagyobb papírt igényelt –, kiválasztva a megfelelő munkatársakat, akiknek a szükséges gondossággal, de azért anyagilag elég szerényen honorálva kellett segédkezniük a fölvételek elkészítésében. Ekkor már a városban jól ismert személy lehetett, ha ketten a városatyák közül kezességet vállaltak érte. A munkát „*mint legjutányosabb díj mellett vállalkozó*” nyerte el – fiatal emberként bizonyára reménybeli következő megbízások érdekében tett szerény ajánlatot. Az előző, közmegelegedésre elvégzett munka után fölállalhatta Szombathely város felmérését. Ez a munka huzamos ideig tartónak látszott. Jakab megszervezte a brigádját és megkezdte a munkát¹⁵.

12 Savaria Múzeum, Szombathely.

13 DERDÁK FERENC – KISS GÁBOR: *Térképi adatok Vas megye történeti földrajzához. Szombathely és környéke, 1762–1862.* Szombathely, 2008.

14 MNL VaML, IV.1.a. 1830. 03. 04. 971. Végzés: Benda Jakab elnyerte a határ felméréstésére vonatkozó munkát. „Csőd: valaminek az elnyeréseért való pályázás; csődöt hirdetni.” BALLAGI MÓR: *A magyar nyelv teljes szótára.* Pest, 1873.

15 MNL VaML, V.102.a. Mezővárosok, rendezett tanácsú városok, községek, Szombathely város tanácsának iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek (=V.102.a.) 1846. május 10. No. 101.

Jakabnak jól jött, hogy a nagy munkától függetlenül akadtak közben gyorsan elvégzendő feladatok is. Ugyanezekben a napokban olvassuk a városi jegyzőkönyvekben a tanácsülés következő határozatát: „Benda Jakab mérnök úrnak folyamodására a városnál teljesítendő felmérésekért 100 ezüst forint előlegesen kifizetett s a házi pénztár kiadási rovatába utalványoztatni rendelt.”¹⁶ Ez a rendelkezés láthatólag valamilyen kisebb, hirtelen jött munkákra vonatkozik, amelyeket a fél éve már folyó felmérési munkától függetlenül kívánt a tanács elvégeztetni. Ez fontos lehetett, mert nyomatékul száz ezüst forint előleget is hozzárendeltek.

Ezt a munkát éppen bevégezte, mikor 1847-ben Jakab újabb feladatot kapott a városi tanácstól. 1847-ben „Szombathely szabadalmazott mezőváros határának” térképét rendelték meg tőle.¹⁷ Ezt egy jókora, 116×232 cm méretű térképlapon készítette el. A munkát Polányi János főszolgabíró, Gergye István esküdt és Hódossy József, a vármegye hites mérnöke 1847. május 3-án és 1848. június 8-án hitelesítette. A térképről Géfin Gyula is megemlékezett a Vasi Szemle 1937 októberében megjelent cikkében: „Ez a térkép pontosan értesít arról, hogy 1848-

ban kik voltak városunkban háztulajdonosok, hol feküdt és mekkora volt a házuk, belső telkük stb. Ezt a térképet a városi mérnöki hivatal őrzi.”¹⁸ Azóta a térkép sajnos elveszett, csak vázlatos másolata maradt fenn.¹⁹

Benda Jakab ekkor már meggyőződhetett arról, hogy szaktudása és munkájának többszöri elismertsége biztosítja számára a megfelelő polgári megélhetést, és gondolhat a nősülésre. Megszerezte a város északi oldalán, a „Tizenhárom város” városrészben a 350. sz., a térre néző tágas sarokházat, hogy kényelmesen berendezkedhessen. (A lakás helyét József fia, majd később a maga halotti anyakönyvének szövegéből ismerjük.) A házasság gondolata egyre inkább ösztönözte annak megvalósítására.

Már jóval elmúlt harmincéves, amikor megismerkedett az ugyancsak betelepült hátterű Popek (Poppek, Popeck) családdal.²⁰ Az apa, Popek Ignác a ritka fésűkészítő ipart űzte, „fűsüs mester” volt. Ez abban az időben jó foglalkozásnak számított, a városi dámák igyekeztek szépen fésült hajjukkal megjelenésüket minél előkelőbbé, vonzóbbá tenni. Mikor 1843-ban az apa meghalt, az ipart 33 éves József fia folytatta. A megözvegyült Popekné Tribolt Rozália lányával,

a 24 éves Elisabettel élt a műhely melletti lakásban. Elisabet beleszeretett a jóképű „mérnök úrba” és igent mondott, amikor ő 1847 telén megkérte a kezét. Az esküvőt 1848. február 16-án tartották a székesegyházban, a tanúkról – J. Hegedűs Sándor és Hübner János – nem tudunk közelebbit. Ekkor még élhetett Jakab özvegy édesanyja, aki 62 éves lehetett. Ha élt még, mindenképpen át kellett jöjjön

■ Részlet Szombathely város 1857. évi birtokvázlatából (MNL, VaML, XV.1.c.A. K-259)

16 MNL VaML, V.102.a. 1848. május 10. No. 1218.

17 MNL VaML, V.102.a. 1846. május 10. No. 101.

18 GÉFIN GYULA: Szombathely régi látképei. II. *Vasi Szemle*, 4. (1937) 5–6:281–294.

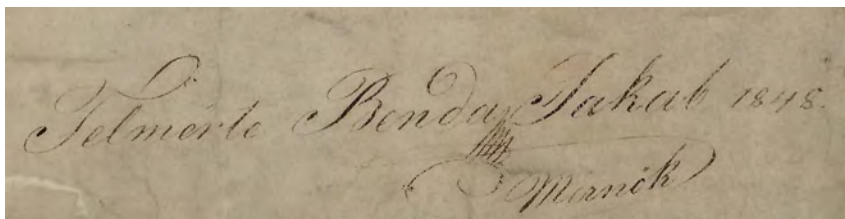
19 KISS GÁBOR: Benda Jakab 1847-ben készített, megsemmisült szombathelyi térképének rekonstrukciója. Előadások Vas megye történetéről, VI. Szerk.: MAYER LÁSZLÓ – TILCSIK GYÖRGY. Szombathely, 2015. 55–62.

20 A Popek név több különböző formában jelenik meg a forrásokban, a szöveg egységéért végig a Popek formát használom.

Sopronból az eseményre – hacsak ekkorra már nem költözött Jakab után Szombathelyre. A 62 éves Tribolt Rozália még örvendhetett, hogy lánya révbe ért. Különös, hogy a menyasszony, Popek Erzsébet miért nem a nála kilenc évvel idősebb bátyját, Józsefet kérte föl tanúnak, aki akkor már kilenc éve házas volt a kőszegi Gittinger Genovéval.

Jakab új házasként sem feledkezett meg a kötelezettségeiről. Embereivel szorgalmasan dolgoztak, egy évre a szerződés megkötésétől már a feladat felét is meghaladták, amikor Jakab elérkezettnek látta az időt, hogy némi pénzt lásson. Ezért 1848. május 8-án a bíróhoz fordult kérésével, amelyről a tanács a következők szerint határozott: „Rend szerinti bíró úr hivatalosan jelentvén, miképp Benda Jakab mérnök az általa már felmért és authenticált 3065 8/32 holdból álló földekért járó fizetésének 2/3-át kéri, ezen járandóság, mely számvevő úr számítása szerint 374 forint 43 krajcár pengőt tészén, a házi pénztárból kifizettetni rendeltetik.”²¹

■ Benda Jakab saját kezű névírása a Szőlő hegyen kívüli szántó földek és erdők térképe című munkáján, 1848 (MNL VaML, XV. 1. a. A Vas Megyei Levéltár térképeinek gyűjteménye. Törzsgyűjtemény, T 176.)

A munkások zúgolódtak és egyre több bért követeltek, ennek ellenére a munka szépen haladt. Benda Jakab azzal együtt, hogy az 1848. június 10-i közgyűlésen bejelentette a munka befejezését, egyúttal a tanácsurak tudtára adta, hogy milyen anyagi nehézségekkel kell neki megküzdenie. Jakab igaza tudatában határozottan állt ki követelése mellett. „Benda Jakab mérnök úr 2 évvel ezelőtt Szombathely város földmérését felvállaltatván, az élelmiszerek s a nap-számosok munkabérének közbejött s előre nem láthatott felszökkenése miatt a szerződésben

meghatározott összegben felül kárpótlás fejében javítást kér” – áll a tanácsi jegyzőkönyvben. „Annak megvizsgálására, ha valjon a felmérés a szerződés értelmében történt-e? s a kért kárpótlás iránti véleményadásra Tásch Boldizsár főjegyző és Horváth Mihály k. főügyész urak biztatnak meg: hivatalos jelentésük bevéartván.”²²

Jelentős összegről lévén szó, a megbízottak nem halogatták a kérés jogosságának megvizsgálását, már a június 29-i tanácsülésen előadták, hogy egyrészt a munka kifogástalanul készült el, másrészt az alacsony fizetések miatt indokoltnak tartják a kártalanítást:

„Tásler József és kiküldött társai Benda Jakab mérnök úrral kötött szerződés nyomán ennek a városi egész határ felméréséről készített térképei és telekkönyveinek megvizsgálását teljesítvén, azt mindenben tökéletesnek és hiány nélkülinek nyilváníták, s egyúttal mérnök úrnak járandóságát is kiszámítva, miután 674 forint 43 krajcár pengőben munkálódó mérnök úr fáradságáért már eleve kivett, a még hátra lévő 311 forint

11 krajcár pengőben mint szerződésileg megállapított munkadíjat is részére kiadatni javallják.

Ugyanezen alkalommal a vállalkozó mérnök úr által folyó 1848. június 10-én beadott folyamódását megvizsgálván, erre nézve a kiküldöttség által

tett számítás nyomán 199 pengő forintnak jutalomképpen kiadhatását véleményezék.

Mely fentebbi előadások nyomán mérnök úr részére a szerződésileg kötelezett s még ki nem fizetett 311 forint 11 krajcár pengő kifizetése a házi pénztár kiadásai közé utalványoztatni rendeltetik; s egyszersmint méltányolva a közgyűlés mérnök úrnak ügyes és szorgalmas eljárását a kiküldöttség által jutalmul kiadatni javallt 199 forint pengő összetnek kifizetését azon esetre, ha az illető birtokosok ebben ellenkezni nem fognak, birtokosoktól birtokarányos kivetés út-

21 MNL VaML, V.102.a. 1847. május 8. No. 67.

22 MNL VaML, V.102.a. 1848. június 10. No. 18.

*ján mérnök úr részére beszedetni s kifizettetni elhatározzák.*²³

A tanács ügyesen oldotta meg a dolgot, nagylelkűen jóváhagyta a javaslattevők által javasolt jutalom kifizetését azzal, hogy azt nem a tanács pénztárából kell kifizetni, hanem külön be kell gyűjteni a birtokosoktól birtokuk arányában. A Benda Jakab részére a vizsgálatot végzők által javallt kártérítés ügyében külön intézkedtek: *„Szombathely város határainak összes felméréseért járandó és kifizetett költségek, úgy Benda Jakab mérnök részére a külső telkektől holdankint 1 krajcár pengő a belső telkeknél kétszeres mellesleg kártérítés fejében megajánlott öszvegnék, úgy a költségeknek birtokaránylag leendő kivetésére Turkovics János tiszteletbeli beltanácsos, Zanelli Ferenc számvevő, Süllei Máté és Mittermayer Alajos képviselők és a jegyzői hivatal megbízatván, errőli jelentésük bevértatik.*²⁴

Jakab a kiegészítést meg is kapta, a *„jutalmul kiadatni javallt 199 forint pengő összlettel”* együtt. Nem csoda, hogy Jakab a jelentős méretű, két év alatt kitűnő minőségben elvégzett munkájáról bizonyítványt kért: *„Benda Jakab mérnök úr kérésére e városi határ felmérése körüli eljárásáról bizonyítványnak hiteles alakbani kiadhatása megengedhetvén tanácsilag megrendeltetik.”*²⁵ Erre bizonyára azért volt szüksége, hogy más megbízóktól is szerezhessen megbízásokat. Sajnos sem a térkép, sem a bizonyítvány nincs meg.

Géfin Gyula a korábban említett cikkében Jakabnak még két további térképéről tesz említést: *„Szombathely belső telkeihez osztott erdők térképe”*, hitelesítők ugyanazok a személyek, 1848. június 9-én, valamint *„Szőlőhegyen kívüli szántóföldek és erdők térképe”*, felmérte Benda Jakab, nincs hitelesítve.

Benda Jakab házasságából három gyermek született Szombathelyen, Zsigmond (1848. 07.21. – 1848. 08. 02.), Károly József (1849. 06.

17. – 1888. 06. 26. Németújvár) és József (1851. 05. 14. – 1853. 01. 17.). Zsigmond 14 napos korában meghalt, Józsefet pedig még kétéves kora előtt egy ritka betegség, száraz gégegörcs (*Laryngismus aridulus*) vitte el. Egyedül Károly érte meg a felnőtt kort.

Arról nincs adatunk, hogy Jakab, miközben a tőle megszokott szorgalommal folytatta munkáját, valami módon részt vett volna a szabadságharcban. A városi jegyzőkönyvekből és fönmaradt térképei hitelesítési dátumai-ból látszik, hogy a hadi események idején is, 1848 és 1850 között folyamatosan dolgozott felméréseken, ráadásul gyermekei is ezekben az években születtek.

Úgy tűnik, a háborús idők lecsitultával, annak ellenére, hogy a legnagyobb harcok idején a város nem sajnálta a pénzt a határainak és a kertjeinek rendezésére, a korai 50-es években már csak kisebb munkákra akadt megbízás. Az 1850. október 14-i tanácsülés jegyzőkönyve szerint az előző évben Jakabnak a Szombathely és a szomszédos Szöllős község által közösen használt legelő területét kellett elosztania: *„T. Benda Jakab mérnök úrnak a város és szöllősi községek közti közös legelő kihalása elkülönzése és a térkép elkészítéséért tett fáradsága jutalmául megajánlott napidíj fejében a házi pénztárból 5, azaz öt forint pengőben kifizettetni rendeltetvén, ez összeg ugyanott kiadásba utalványoztatik.”*²⁶

Ugyanekkor a városi kertek felmérését is végezte. Ebben a munkában Würth János képviselő volt segítőtársa: *„Würth János képviselő úrnak a városi kertek felmérésénél Benda Jakab mérnök úr mellett hét napi fáradozásért a házi pénztárból 8 forint 45 krajcár v[áltó] kifizettetni, s ugyanott a kiadások rovatába soroztatni rendeltetik.”*²⁷

Egy általunk eddig nem ismert megbízást Hollán Ernővel közösen végeztek vagy szándékoztak elvégezni. Erre bizonyíték a tanácsi jegyzőkönyvek rövid följegyzése: *„Hollán Ernő*

23 MNL VaML, V.102.a. 1848. június 28. No. 39.

24 MNL VaML, V.102.a. 1848. június 13. No. 51.

25 MNL VaML, V.102.a. 1848. szeptember 29. No. 339.

26 MNL VaML, V.142.a. Szombathely város községtanácsának iratai, jegyzőkönyvek (= V.142.a.) 1850. október 14. No. 591 1/2.

27 MNL VaML, V. 142.a. 1851. február 15. No. 884.

■ Jakabháza határtérképe, 1850 (MNL VaML, U 260.)

és Benda Jakab mérnök urak folyamodására a városi Catastrális földkönyv és mérnöki hitelesített telekkönyvek eredetbeni kiadása iránt a becslő bizottmány véleménye bevértatik.²⁸

A Szombathely várostól megcsappant mennyiségben érkező megbízások ösztönözték Jakabot, hogy a „városi határ felmérése körüli eljárásáról bizonyítványnak” hasznát vegye és felajánlotta szolgálatait néhány községnek a megyében. Elsőként a salköveskúti tanácstól kapott megrendelést a tagosított határok föltérképezésére. Ezt a munkát 1850-ben végezte el. A példa eredményes volt, Jakabháza és Pecöl tanácsától is kapott megbízásokat.

1849-hez közeledve Jakab elkapta az ijesztő tuberkulózist. Következő munkája fényt vet a közte és rendszeres megbízója, a városi tanács között kialakult különleges viszonyra. Legyenügyt állapota ellenére zokszó nélkül vállalta a soron következő megbízásokat, szüksége volt a pénzre. A tanács szívesen segített neki megbízásokkal, de azért kezdett aggódni, hogy Jakab

lesz-e még olyan állapotban, hogy a munkát befejezze. Lássuk utolsó munkáit.

„Benda Jakab mérnök úrnak Szombathely város határa térképeinek lemásolásáért ajánlott 120 pengő forintból hátralévő 60 pengő forint oly formán neki kiadatni rendeltetik: hogy miután a nagyobb térképet már teljesen bevégezte, s beadta, addig is, még az erdők felméréséről a kisebb térkép lemásolva leend, 40 pengő forint ezennel kiadatni rendeltetik. A 20 pengő forint pedig a kisebb térkép beadásakor fog külön utalványoztatni.”²⁹

„Benda Jakab mérnök úrnak a városi határbeli térképek elkészítéséért még hátralévő 20 forint azaz húsz forint pengőben a házi pénztárból kifizettetni rendeltetvén, ugyanennek kiadásai közé utalványoztatik.”³⁰

Utolsó vidéki megrendelője a pecöli tanács volt. A „Pecöli határ térképét” még elkészítette, de a térkép hitelesítése az ő életében már nem történt meg.³¹ A pecöli határ fölvételezését és a térkép megrajzolását talán már betegen fejezte

28 MNL VaML, V. 142. a. 1853. január 8. No. 5.

29 MNL VaML, V.142.a. 1854. január 28. No. 282.

30 MNL VaML, V.142.a. 1854. február 20. No. 84.

31 Elérhető a Hungaricana Közgyűjteményi Portálon (<https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5627/>).

be, mivel a térkép ellenőrző hitelesítésének kelte 1855, ő pedig már az előző évben meghalt.

Mikor 1853–54-ben Jakabot Szombathely város határa térképeinek lemásolásával bízták meg, ennek az utolsó munkának a végzése közben már súlyos beteg lehetett. A munkát még elvégezte, de 1854. június 7-én, 42 évesen, hatévi házasság után a tuberkulózis megállította szorgos munkálkodását. Özvegye és hatéves Károly fia kísérte utolsó útjára. A város Szent Márton temetőjében temették el, özvegye egy szép vaskeresztet állíttatott a sírjára.

A megözvegyült Popek Erzsébet három év elteltével, 1857. május 21-én, akkor 31 évesen férjhez ment az ugyancsak özvegy, 52 éves Bertalanffy Imre nyomdászhoz, akinek első felesége Pettkó Anna volt. Imre az első feleségétől született négy fiút hozta a házasságba: Gyulát (18 éves), Imrét (15), Józsefet (11) és Viktort (7). A kilencéves Benda Károlynak új apja saját fiaival teljesen egyenlő neveltetést biztosított, a fiú jogászi képzést kapott.

Az új házasságból négy közös leánygyermek is született: Emerencia (1859), Carolina (1861), Adalberta (1863) és Eugénia (1866). Popek Erzsébet a 9 gyermeket nagy gondossággal nevelte fel.

Bertalanffy Imre 28 évet élt Popek Erzsébettel, 1884. július 26-án, 81 éves korában véglegesen halt meg. Felesége nagy pompával temettette el a szombathelyi Szent Márton temetőben.

Bár látható, hogy Popek Erzsébet második házassága is sikeres volt, mindig szeretettel gondolt első férjére és Károly fiában is folyamatosan ébren tartotta apja emlékét, ami abból is látszik, hogy Jakab sírkeresztjét egy idő után átvitette a Bertalanffy parcellába. A temetőt a város 1973-ban lezáratta. A sírkereszt azóta eltűnt a sírról.

Benda Jakab által készített ismert térképek

Szombathelyi Szőlő Hegyek térképe (1846). Savaria Múzeum, Szombathely.³²

Szombathely város határainak összes felmérése (1846–48). Elveszett.

Szombathely szabadalmazott mezőváros határának térképe (1847). Elveszett.

Az előbbinek vázlatos másolata. MNL, VaML, A Vas Megyei Levéltár térképeinek gyűjteménye. Törzsgyűjtemény (XV. 1. a.) T 780.

Szombathely belső telkeihez osztott erdők térképe (1848). Elveszett.

Szőlő hegyen kívüli szántó földek és erdők térképe (1848). MNL VaML, A Vas Megyei Levéltár térképeinek gyűjteménye. Törzsgyűjtemény (XV. 1. a.) T 176.³³

„A város és Szöllősi községek közti közös legelő kihalása elkülönzése, és a térkép elkészítése” (1850). Elveszett.

A városi kertek felmérése (1850). Elveszett.

Köveskút és Kisasszonyfai tagosított határok térképe (1850).³⁴ MNL VaML, A Vas Megyei Levéltár térképeinek gyűjteménye. Urbéri (XV.1.b.) U 341³⁵

Jakabházi határ térképe (1850). MNL VaML, A Vas Megyei Levéltár térképeinek gyűjteménye. Urbéri (XV.1.b.) U 260.³⁶

Jakabháza tagosított térképe (1851). MNL VaML, A Vas Megyei Levéltár térképeinek gyűjteménye. Urbéri (XV.1.b.) U 261.³⁷

„Szombathely város határa térképeinek lemásolása” [Egy nagy és egy kis térkép] (1854). Elveszett.

Pecöli határ térképe (1855). MNL VaML, A Vas Megyei Levéltár térképeinek gyűjteménye. Urbéri (XV.1.b.) U 513.³⁸

32 A térképeken szereplő évszámok nem a térkép elkészültének, hanem a hitelesítésének dátumai.

33 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/4693/>

34 Vasasszonyfa 1937-ben Nagyasszonyfa és Kisasszonyfalva egyesítésével jött létre. GYALAY MIHÁLY: *A magyar igazgatástörténeti helységnév lexikon* (elérhető az Arcanum Kézírónyvtárban, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok>)

35 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5460/>

36 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5379/>

38 <https://maps.hungaricana.hu/hu/MegyeiTerkepek/5627/>

TÖRÖK ENIKŐ

*Betegszabadság a kataszternél az 1850-es és 1860-as években**

A műszaki szakemberek számára a felmérés terepen végzett megterhelő fizikai munkát jelentett. A bécsi Földadó-kataszteri Főigazgatóság ezért már az állaspályázatnál orvosi igazolást kért az egészségügyi alkalmasságról.¹ A hivatal ugyanakkor gondoskodott a betegség miatt keresőképtelenné vált alkalmazottairól is.

1851. március 20-án Peter von Salzgeber (1789–1858), a Földadó-kataszteri Főigazgatóság vezetője arról tájékoztatta az erdélyi tartományi adóbizottmányt, hogy a többi tartomány gyakorlatának megfelelően orvos által igazolt betegség esetén a becslő és a felmérési alkalmazott 14 napig megkapja a fizetését. Ennél hosszabb időre külön kellett kérvényezni a fizetés folyósítását. A döntésnél figyelembe vették, hogy szolgálat közben történt-e a megbetegedés, az alkalmazott nem hagyta-e el a működési területét, valamint a viselkedése és a szolgálata alapján méltónak bizonyult-e a támogatásra. Ekkor már csak a fizetés egy részét ítélték meg számára.²

1853-ban szabályozták a kataszteri hivatalnokok fizetését, a szabályozásban kitértek a betegség miatti keresőképtelenségre is. Az alkalmazott 14 napig kapta a fizetését, szükség

esetén még 14 napig. Hosszabb betegeskedés esetén további 14 napig biztosították számára a fizetése 2/3-át. Ennél hosszabb ideig tartó keresőképtelenség esetén a főigazgatóságtól kellett kérvényezni a fizetés vagy egy részének folyósítását. Ezenkívül a betegek segélyt, támogatást is kérhettek a főigazgatóságtól az orvosi kezelések finanszírozása céljából.³

1856-tól, a részletes felmérés kezdetétől a magyarországi pénzügy-igazgatóságok havonta küldtek jelentést, kimutatást a műszaki személyzet változásairól a főigazgatóságnak, amelyben felsorolták a betegség miatt keresőképtelenné vált mérnököket és segédeket, fel-tüntettek a keresőképtelenség idejét is.⁴

A bécsi kataszteri főigazgatóság és a pest-budai adóbizottmány iratanyagában fennmaradt néhány forrás a betegszabadságolásokról. Josef Sitenstädter (*Tulln an der Donau, 1814. 04. 15.) 1851. július 22-től Erdélyben dolgozó mérnök 1853. augusztus 28-tól november 11-ig volt beteg. 28 napra teljes fizetését megkapta, majd 48 napra a fizetése 2/3-át. Arra való tekintettel történt az engedélyezés, hogy fizetéséből havonta 20 forintot vontak le, mert egyes települések panaszt emeltek a felmérések során az elkövetett hibák

* A bécsi kutatásaimat a Klebelsberg Kuno-ösztöndíj (2015, 2017), a bécsi Collegium Hungaricum kutatói ösztöndíj (2019, 2022) és a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal (2021) támogatásával végeztem. Ezúton is köszönöm Oross Andrásnak, a bécsi magyar levéltári delegátusnak a kutatásban nyújtott segítségét. A tanulmányhoz szükséges kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból (K 132723) valósult meg.

1 TÖRÖK ENIKŐ: Kataszteri álláshirdetések és állaspályázatok az 1850–1860-as években. *Catastrum*, 8. (2021) 2:7–8, 10–11.

2 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), F 510 Erdélyi országos kormányhatósági levéltár, Az abszolutizmus és egyesítés korának erdélyi közigazgatási levéltára, Az ideiglenes földadót bevezető bizottság, 1851/889.

3 *Regulativ über die Geld- und Natural-Gebühren der Katastral-Vermessungs- und Grund-Ertrags-Schätzungs-Individuen, so wie über das bei deren Anforderung, Anweisung und Aufrechnung zu beobachtende Verfahren*. Wien, 1853. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), FHKA NHK Finanz- und Hofkammerarchiv (= FHKA), Neue Hofkammerarchiv und Finanzministerium (= NHK) Katasterabt. Akten 328. 905/1853., FHKA Sonderbestände, Sammlungen und Selekte Patente (= SUS) Patente, Instruktionen, Normalien, Erlässe und Kurrenden (= Patente) Sammlung von Patenten, Instruktionen und Normalien des Finanzarchivs (= FA) 13. Közli: ZEGGER, JOSEF: *Die historische Entwicklung der staatlichen Vermessungsarbeiten (Grundlagenvermessungen) in Österreich*. 2. Bd. Triangulirungen für Katasterzwecke. Wien, 1991. 78–101.

4 Ilyen kimutatás található pl. a következő ügyiratban: ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 394. 1856/8799.

The image shows two pages of a handwritten land register (catastrum) from 1857. The pages contain tables with columns for name, property, and personal changes. The right page has handwritten notes in German, including 'Erkrankt' (ill) and 'Veränderung des Civil Standes' (change of civil status).

■ Részlet a soproni felmérési igazgatóság személyzeti változásokat tartalmazó kimutatásából, amelyben a betegetek („Erkrankt”) is felsorolták, 1857. február 19. (ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 394. 1856/8799.)

miatt, és így alig maradt valami pénze családjára, felesége és gyermekei eltartására.⁵

König Antal (†Eperjes, 1856. 04. 21.) a kassai adókerületben 1853 és 1854 folyamán különböző időpontokban súlyos betegségekkel küszködött és orvosi kezelés alatt állt. Betegkedése miatt segílyt kért, a főigazgatóság 1855. február 23-án 40 forintot ítélt meg számára, mivel korábban, megbetegedése előtt elfogadható teljesítménnyel dolgozott. 1856-ban König tüdővészben hunyt el.⁶

Josef Görg (Křimov, 1826. 12. 17. – Graz, 1906. 03. 11.) a kassai adókerületben dolgozó 4. osztályú mérnök 1866. október 22-től de-

cember 25-ig kolerában és tífuszban betegkedett, nagy családjára, a kezelésekkal járó sok kiadására való tekintettel 40 forint támogatásban részesült.⁷

Előfordult, hogy a mérnökök utólag jelentették a munkaadónak, hogy lebetegedtek, amikor számonkérték rajtuk alacsony munkateljesítményüket. A pest-budai adókerületben Steinert Józsefet (*Ruszkín, 1813. 02. 22.) 1852-ben csekély teljesítménye miatt elmarasztalták. Ő betegségével magyarázta teljesítményének visszaesését, és Bábiczky Imrétől (†Kecskemét, 1871. 03. 17.), Kecskemét város orvosától hozott igazolást. Bábiczky 1852.

5 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 343. 1854/1700., 416. 1858/4947. Pontos születési adatai: Matricula Online (<https://data.matricula-online.eu/en>)

6 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 355. 1855/223. ÖStA, FHKA NHK Österreichisches Kamerale (= Neues Kaale Ö) Akten 606. 1857/52472. FamilySearch (= FS; <https://www.familysearch.org/>).

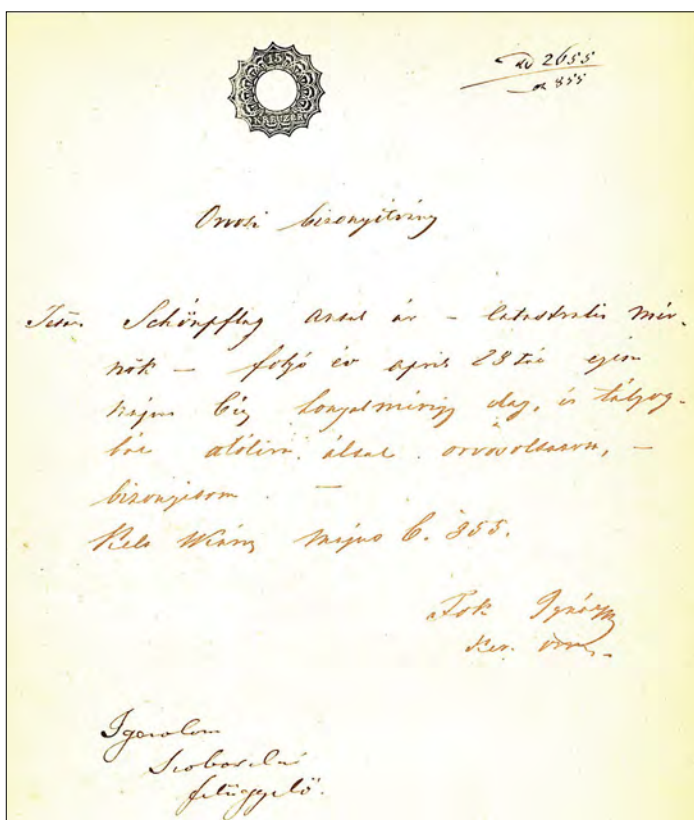
7 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 454. 1859/34105., 541. 1867/1818. Todesfälle. *Grazer Volksblatt*, 39. (1906) 115:3. Matricula Online.

szeptember 30-án kelt magyar nyelvű igazolása szerint a mérnök augusztus elején „epelázzal”⁸ fordult hozzá, majd gyógyulása után „hivatalos foglalkozásai közben történt meghülésre lábcsuklóban [= térd] keletkezett csúzos fájdalmi (dolores rheumatici) miatt ezen hó 19-kén ágynak esett, s jelenleg általam orvosoltatik”. A mérnök maga december 20-án így számolt be betegségeiről: „augusztus hóban általában munkálatra tevégtelen betegségem csupán 6 naptól állván, a többi időben külső munkálatra ugyancsak képtelen valék; de belső munkálatokba (bár csak sanyarúsággal) de mégis kívánható sikerrel töltém a többi betegállapombeli [!] napokat, minthogy ez idő alatt 42 530 holdnyi térképeket lemásoltam, s azokról (már előbb is szükségeltetett, de térképek hiánya miatt el nem készülhetett) vázlatot készítettem, s eszerint betegségem [!] át is hivatalos kötelességemnek megfelelni el nem mulasztám”.⁹ Ugyanebből az évből fennmaradt egy, Szabély Antal (Tata, 1823. 01. 021. – Kalocsa, 1911. 03. 29.) mérnök számára kiállított német nyelvű igazolás is, amelyben Rosenthal Gusztáv ceglédi orvos 1852. december 15-én utólag tanúsította, hogy Szabély szeptember 10. és 26. között váltólázban szenvedett, nem tudta elhagyni a szobáját.¹⁰

Zárics István (*Szabadka, 1828 – Szabadka, 1892) és Schönplug Antal (Szatmárnémeti, 1827 – Nagykároly, 1886. 10. 28.) a nagyváradi adókerületben alkalmazott mérnökök 1854-ben hastífuszban megbetegedtek, az

előbbi 37 napon keresztül szeptember 1-jétől október 7-ig, az utóbbi 34 napon keresztül, július 29-től szeptember 1-jéig nem tudott dolgozni. Tévedésből végig folyósították számukra a teljes fizetésüket, mert a nagyváradi adóbizottmány a rendszertelen postaösszeköttetés miatt későn értesült a mérnökök keresőkép telenségéről. Mivel megbízható munkaerőnek számítottak és igen súlyos betegségről volt szó, amelynek kezelése jelentős kiadásokkal járt, a főigazgatóság kivételesen utólag jóváhagyta a kifizetést, de kiemelte, hogy a mérnököknek

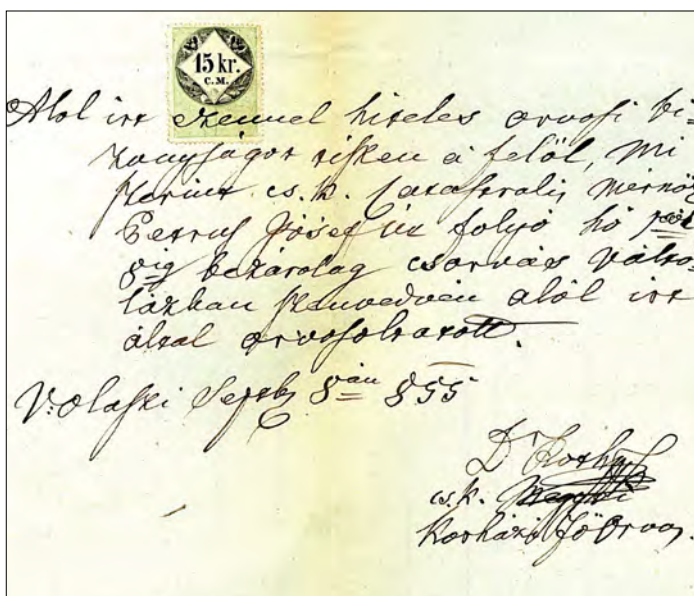
■ Fok Ignác orvos Schönplug Antal részére kiállított igazolása, 1855 (ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 362. 2655/1855.)

- 8 Febris bilisa. Elavult orvosi kifejezés, amellyel régebben olyan lázas betegségeket illeltek, amelyek epés hányással vagy sárgasággal jártak. *Pallas Nagylexikon* (<https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikon-a-2/e-e-7C62/epelaz-87A3/>; elérés ideje 2022. 10. 25.)
- 9 MNL OL, E 343 Magyar kincstári levéltárak, Abszolútizmuskori pénzügyigazgatási levéltár, K. k. Steuer Districts Commission Ofen (= E 343) 1852/3619. *Kecskeméti mozaikok – kecskeméti mozzanatok*. Szerk.: TÓTH NÁNDOR. Kecskemét, 2014. 36–42. Steinert minősítési táblázatai: ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 299. 1850/1874., 361. 1855/2527. Az anyakönyvi bejegyzés szerint a családja Leibicből származott. I. FS. KAPRONCZAY KÁROLY: A XVIII. századi nagy járványok szerepe a felvilágosult abszolútizmus preventív egészségügyi törvényeinek megalkotásában. *Közérthető-n*, 13. (2014) 9:34.
- 10 MNL OL, E 343. 1852/3619. FS. BONA GÁBOR: *Az 1848/49-es szabadságharc tisztikara Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban* (= BONA. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Bona-bona-tabornokok-torzstisztek-1/>; elérés ideje: 2022. 10. 25.).

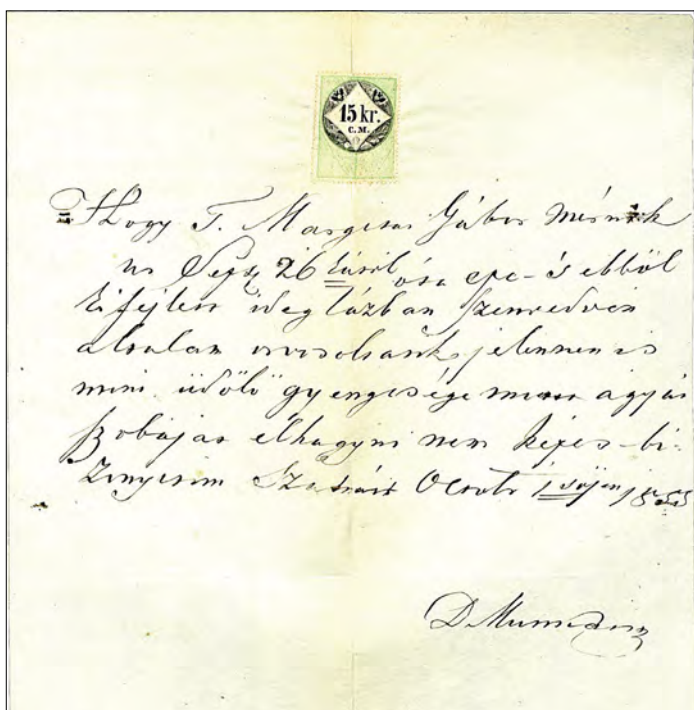
időben kell jelenteniük a megbetegedésüket.¹¹ Fok Ignác (†Nagykároly, 1884. 04. 05.) Szatmár megyei orvostól egy 1855. május 6-án Nagykárolyban kelt magyar nyelvű, Schönplugg számára kiállított igazolás is fennmaradt. Eszerint a mérnök április 28-tól május 6-ig „honyalmirigy dag és tályogból alólírt által orvosoltatott”.¹²

A nagyváradai adóbizottmány 1855-ben, a főigazgatósághoz továbbított szeptemberi munkajelentéséhez Petruss József és Margitay Gábor számára szóló orvosi igazolásokat is csatolt, ezzel bizonyítva, hogy betegség miatt volt alacsony a munkateljesítményük abban a hónapban. Dr. Roth Gáspár (†Nagyvárad, 1865. 03. 15.) orvos Petruss Józsefet (*Nagyvárad, 1827), az 1853. április 28-tól a nagyváradai adókerületben működő mérnököt „csorvás váltóláz”-zal kezelte 1855. szeptember 1-jétől 8-ig.¹³ Dr. Munkátsy Mihály orvos igazolása Szatmárnémetin kelt, 1855. október 1-jén. Az igazolás Margitay Gábornak (Hajdúhadház, 1810. 11. 05. – Marosvásárhely, 1889. 09. 21.), az 1850. szeptember 25-től a nagyváradai adókerületben dolgozó mérnöknek szól: „Margitay Gábor mérnök úr szept. 26-kától óta epe-s ebből kifejtett ideglázban szenvedén általam orvosoltatik, jelennen ismint üdülő gyengesége miatt ágyát, szobáját elhagyni nem képes.”¹⁴

Felix Fuchs (*Bécs, 1837. 01. 14.) 3. osztályú segédet 1858. január 12-től a soproni adókerületben alkalmazták a részletes felmérésnél. Magyarországra érkezése után néhány hónappal is-

■ Dr. Roth Gáspár igazolása Petrus József számára, 1855 (ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 368. 1855/4524.)

■ Dr. Munkátsy Mihály igazolása Margitay Gábor számára, 1855 (ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 368. 1855/4524.)

11 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 353. 1854/4765., 458. 1859/46048. Országos Széchényi Könyvtár (= OSZK), Gyászjelentés-gyűjtemény. FS. Gyászrovat. *Ország-Világ*, 13. (1892) 51:1892. Halálozások. *Fővárosi Lapok*, 29. (1892) 344:2584.

12 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 362. 2655/1855. OSZK, Gyászjelentés-gyűjtemény.

13 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 368. 1855/4524. Vegyesek. *Orvosi Hetilap*, 9. (1865) 14:224. Petrusról l. még: BONA.

14 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 368. 1855/4524. Margitay Hajdúhadházán született, de Hajdúböszörményben keresztelték l. FS. BONA. *Aradi vésznapok. Margitfalvi Margitay Gábor 1848–49. honvédmérnök-kari őrnagy emlékiratai*. S. a. r. és kiad.: NAGY Izsó. Bp., 1890. (= *Aradi vésznapok*) 6.

■ Margitay Gábor arcképe (Aradi vésznapok)

mételen elkapta a váltólázat, és június 1-jén ágynak esett. Júniusban a teljes fizetését megkapta, majd augusztus 23-ig, míg az orvosi kezelés tartott, fizetése kétharmadát. Közben Bécsbe utazott szüleihez (Wieden No. 738.), ott kezelte magát. Gyakran előfordult, hogy Magyarországon az orvoshiány miatt el kellett utazniuk a megbetegedett alkalmazottaknak, hogy kezeltesék magukat. Ezért Fuchs esete kapcsán a soproni pénzügy-igazgatósági osztály azt kérte a főigazgatóságtól, hogy csak akkor kapják meg a beosztottak a fizetésüket, ha a főigazgatóság engedélyével távoztak szolgálati helyükről.¹⁵

Wohrizek János (Zájezdec, 1831 k. – Kassa, 1883. 11. 04.) asztalvezető betegsége idején Bécsben, a bécsi közkórházban kezelte a lábát (allgemeines Krankenhaus Zimmer Nro

69.). Három hónapos távollét után 1867 januárjában már készült visszatérni Pécsváradra. Még Bécsben kelt kérvényében arról írt, hogy a sok kiadását (havonta 45 forintos gondozási díj, hálapénz) a fizetése nem fedezte, ezért 145 forintos támogatásért folyamodott. A bécsi főigazgatóság 40 forintot ítelt meg számára, figyelembe véve, hogy 12 hétig teljes fizetését megkapta és a Bécsbe utazásához is kapott 30 forintos támogatást.¹⁶

Gyógyulásuk érdekében többen gyógyfürdőbe, gyógyhelyekre utaztak. Panián Károly (Vukovár, 1813. 10. 29. – Budapest, 1893) 1850-ben a nagyváradi adókerületben kezdte a kataszteri pályafutását mérnökként, majd áthelyezték Horvátországba, és 1856-ban a részletes felméréshez került a soproni adókerületbe 4. osztályú mérnökként. Mielőtt Magyarországon munkába állt volna, szeptember 3-tól 14 nap szabadságot vett ki, amelyet október végéig meghosszabbított és Harkányba utazott fürdőkúrára. November 1-jén állt munkába a 3. felügyelőségben.¹⁷

1857-ben Josef Baader (*Soběslav, 1819. 07. 16.) 3. osztályú mérnök – akit abban az évben Bukovinából rendeltek Magyarországra, a soproni adókerületbe – négyhetes szabadságot kért, hogy a bad gasteini termálfürdőben kúráltassa magát. 1858. június 21-én utazott a Salzburg tartományban fekvő Bad Gasteinba, július 22-én tért vissza szolgálati helyére. Ez alatt teljes fizetését folyósították számára, és még 80 forint segélyt is kapott.¹⁸

Hátsek Ignác 1867-ben a bécsi kataszteri litográfiai intézetben segédként szolgált. Május 20-ától hathetes szabadságot kért, hogy a harkányi gyógyfürdőbe utazhasson egészsége helyreállítása érdekében. 1863-ban, mikor a szlavóniai felméréseknél dolgozott, reumatikus betegséget szerzett, amely 1867-ben olyan stádiumba lépett, hogy az orvos kénfürdőt ajánlott számára. Orvosi igazolást is csatolt a

15 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 417. 1858/7233., 431. 1858/41917.

16 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 541. 1867/2125. FS. ZÁVOCZKI ADRIENN: Szentés felmérését végző kataszteri mérnökök. *Catastrum*, 3. (2016) 4:50.

17 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 389. 1856/6129., 457. 1859/41952. Elhaltak névsora. Budapest április hóban. *Pesti Hírlap*, 15. (1893) 107:14.

18 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 399. 1857/6640., 435. 1858/53030., 454. 1859/34105.

■ A harkányi „Büdöskő forrás” dűlő az 1866. évi kataszteri térkép nyomtatott változatán. Helyszínelés: 1884, nyomtatás: 1885 (MNL OL, S 78-123.-8.)

kérelméhez, amely szerint már évek óta gyakran heves reumatikus fejfájás és szemfájdalom gyötörte. Hátsek kérvényezte, hogy a szabadság alatt is folyósítsák fizetését. Franz Leschtina, az intézet igazgatója támogatta a kérését, mivel szorgalmas és tevékeny személyről volt szó, aki mindig nagy buzgalommal tett eleget kötelességeinek. A főigazgatóság engedélyezte Hátseknek a fizetett szabadságot. A június 26-án megkezdett szabadságról augusztus 31-én tért vissza Bécsbe.¹⁹

Ignaz Donth (Rochlitz, Csehország 1829–1830 k. – Gars am Kamp, 1867. 09. 24.) három-

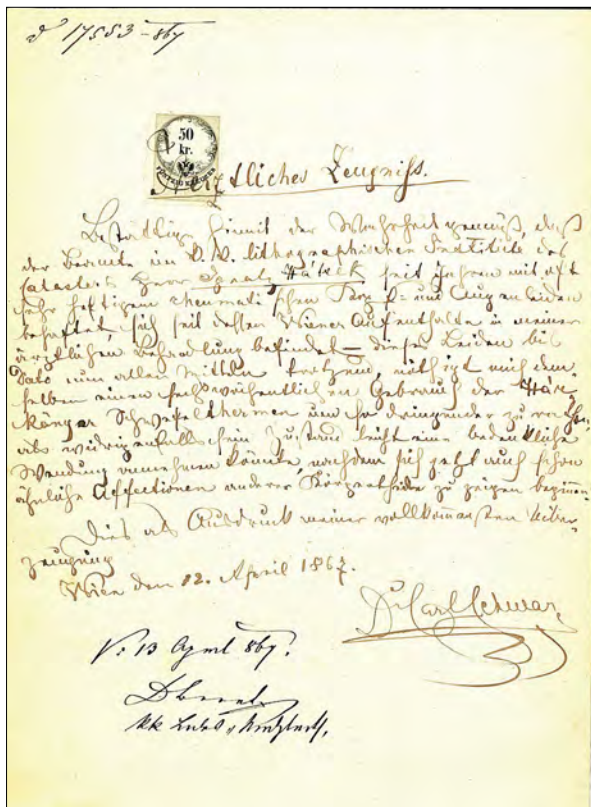
szögelő mérnök, aki Magyarországon is többször végzett méréseket, 1867 júniusában tüdő- és gyomorhurutot kapott. Orvosa augusztus végéig kezelést és gondos ápolást javasolt számára. Júliusban csonthártyagyulladás is kialakult nála, július 24-én az orvos sürgősen több hónapos kezelést írt elő neki. Azt javasolta, hogy Gars am Kampba, az alsó-ausztriai gyógyhelyre utazzon az ottani ásványvizek és fürdők használata céljából. Sajnos a kezelés nem segített a mérnökön, néhány hónap múlva Garsban elhunyt.²⁰

Michael Bscheid (Salzburg, 1828. 09. 05.

¹⁹ ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 545. 1867/17553., 550. 1867/34843. Török ENIKŐ: Hátsek Ignác a kataszternél. *Catastrum*, 8. (2021) 3:7–8.

²⁰ ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 328. 1853/1147., 548. 1867/27297., 549. 1867/29605., 551. 1867/38137. Matricula Online.

■ Hätsek Ignác számára Bécsben kiállított orvosi igazolás, 1867. április 12. (ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 545. 1867/17553.)

– Salzburg, 1909. 11. 04.) 1. osztályú segéd – aki 1856. június 17-én 3. osztályú segédként Magyarországon kezdte kataszteri karrierjét – 1867. május 7-én 14 napos szabadságot kért, hogy Felső-Ausztriában mocsárfürdő-kezeléssel gyógytassa köszvényét. Kérvényéhez Paulikovics Lajos (1832–1885) sugatagi orvos 1864. október 7-én kelt igazolását csatolta, amely szerint Bscheid 1864 júliusában és augusztusában köszvénytől szenvedett. A köszvény a megerőltető munka és a fáradságos gyaloglás miatt még októberben is erős fájdalmakat okozott a segédnek és tartós kezelést igényelt. Miután a bécsi Pénzügyminisztérium a tartományi egészségügyi főtanácsos igazolását is megkapta, jóváhagyta a 14 nap szabadságot.²¹

Franz Zrzavy (*Krucemburk, 1836. 03. 26.)

háromszögelő segédet, aki szintén dolgozott Magyarországon is, 1863-tól a bécsi háromszögelési irodában alkalmazták. Abból, hogy 1864 májusában a kénes gyógyvizéről ismert Baden bei Wienben tartózkodott, arra következtethetünk, hogy erre egészségügyi okokból volt szükség. 1867. május 1-jén két hónapos betegszabadságot és költségtámogatást kért, amit azzal indokolt, hogy gyógyulásához drága gyógyszereket kell vásárolnia és gyógyfürdőbe kell utaznia. Kérvényéhez Maximilian Herz (1837–1890) bécsi orvos április 29-én kelt igazolását csatolta, aki megerősítette, hogy Zrzavynak (lakcíme: Hernals, Veronikagasse Nr. 467.), aki hosszú ideje makacs izzadmányos mellhártyagyulladásal (pleuritische Exsudate) küzdött, sürgősen kezelésre van szüksége, körülbelül tíz héten át, hogy egy gyógyfürdőt fel tudjon keresni. A bécsi Pénzügyminisztériumtól megkapta a fizetett szabadságot és 60 forintos segélyben részesült. Következő év július 6-án ismételtlen egy nyolc hetes fizetett betegszabadságot kérvényezett, amit azzal is alátámasztott, hogy abban az évben a legsürgősebb feladatokat elvégezte és szabadidejében készített egy táblázatot „Berechnung der absoluten höhen” címmel, amelynek segítségével a munkaidő egyharmadát meg lehet spórolni. A július 5-én kelt orvosi igazolás szerint Johann von Dumreicher (1815–1880) sebész, a sebészeti klinika vezetője vizsgálta meg őt, a lábán lévő bőrgyulladások miatt több hónapos tartózkodást javasolt számára a gyógyvizeiről híres csehországi Kyselka nevű településen. Josef Wlach, a háromszögelési iroda vezetője is támogatta kérését szorgalmára, ügybuzgalmára, tettekrekeszégére való tekintettel, így a Pénzügyminisztérium ezúttal is hozzájárult a hosszabb ideig tartó betegszabadság engedélyezéséhez.²²

Karl Trieb (*Bécs, 1835. 12. 29.) betűmetsző, a bécsi kataszteri litográfiai intézet alkalmazottja, aki több magyarországi te-

21 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 383. 1856/3401., 545. 1867/19287. Aus Salzburg und Umgebung. *Salzburger Volksblatt*, 39. (1909) 251:5. Matricula Online. Paulikovicsról I. SZYNEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. 10. köt. Bp., 1905. 562–563.

22 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 385. 1856/4421., 515. 1864/23209., 545. 1867/18454., 559. 1868/21662. Badner-Curliste. *Cur- und Fremden-Liste des Curortes Baden bei Wien*, (1864) 2. sz. Wlachról I. TÖRÖK ENIKŐ: A magyarországi részletes felmérés vezetői 1856–1857-ben. *Catastrum*, 4. (2017) 3:9–10.

lepülés szelvényeinek litografálásában vett részt, 1869. április 15-én fogalmazta kérvényét, amelyben leírta, hogy 1868 októberében mellhártyagyulladását kapott, 14 napon át orvosi kezelés alatt állt. Felépülését követően egész télen szorgalmasan dolgozott. 1869. március 24. és április 12. között újból súlyosan megbetegedett. Az orvos a mellhártyagyulladására az alsó-ausztriai Kierlingben töltendő vidéki tartózkodást és tejsavókúrát írt elő, ehhez hathetes szabadságra volt szüksége. Mivel családos ember volt egy kiskorú gyermekkel, valamint akkordmunkásként, vagyis teljesítménybérezéssel alkalmazták és nem rendelkezett más jövedelemmel, ezért pénzbeli támogatást is kért. Főnöke, ifj. Anton Floder (†Bécs, 1887. 07. 20.) elégedett volt a munkájával, nagyon ügyes, dolgos és gyors kőmetszőként jellemezte. A minisztérium a szabadság engedélyezése mellett 70 forint segélyt ítél meg számára. Június 22-én Trieb még négy hetet kért, az orvos szerint a kezelés megszakítása az egész életére hátrányos hatással lehetett volna. A szabadsága meghos-

szabbítása mellett a metsző további 40 forint segélyt kapott.²³

Néhány műszaki alkalmazott a meggyengült fizikai állapota miatt nem tudta elvégezni a rá bízott feladatokat. Őket vagy irodai munkára alkalmazták, vagy felmentették. A csehországi származású Josef Pokorny 1853-tól mérnökként dolgozott a pozsonyi adókerületben. 1858. április 30-tól 14 napos betegszabadságot kapott, amelynek lejárta után nem vette fel a munkát, és a szabadság meghosszabbítását sem kérvényezte. Josef Gsund felmérési felügyelő felszólítására június 17-én Málnapatakon kelt levelében négyhetes betegszabadság után kérvényezte, hogy további két hónap betegszabadságot adjanak neki, illetve ha ez nem lehetséges, akkor felmentését kérte. Veidinger Antal Nógrád megyei orvos Gácson, június 19-én kelt igazolásából kiderül, hogy lőtt seb okozta erős fájdalmai voltak a mérnöknek és különösen érzékenyen reagáltak az időjárás-változásokra. Az orvos a seb újbóli felfakadásától tartott, ezért módfelett szükségesnek tartotta, hogy a mérnök több hetet töltsön a

szliácsi gyógyfürdőben. A pénzügy-igazgatósági osztály elfogadta Pokorny felmondását, mégpedig május 21-gyel bocsátották el.²⁴

Báró Ludwig Braun (*Bécs, 1840. 08. 20.) 2. osztályú segédnek – aki 1865. október 11-én a kassai adókerületben kezdett a kataszternél dolgozni – 1868-ban a jobb lábában isiász nehezítette meg az életét. Még előző év május 21-én kérte áthelyezését Alsó-Ausztriába, amire 1868. május 3-án került sor. Június 1-jén kellett volna munkába állnia Waidhofen an der Thaya vá-

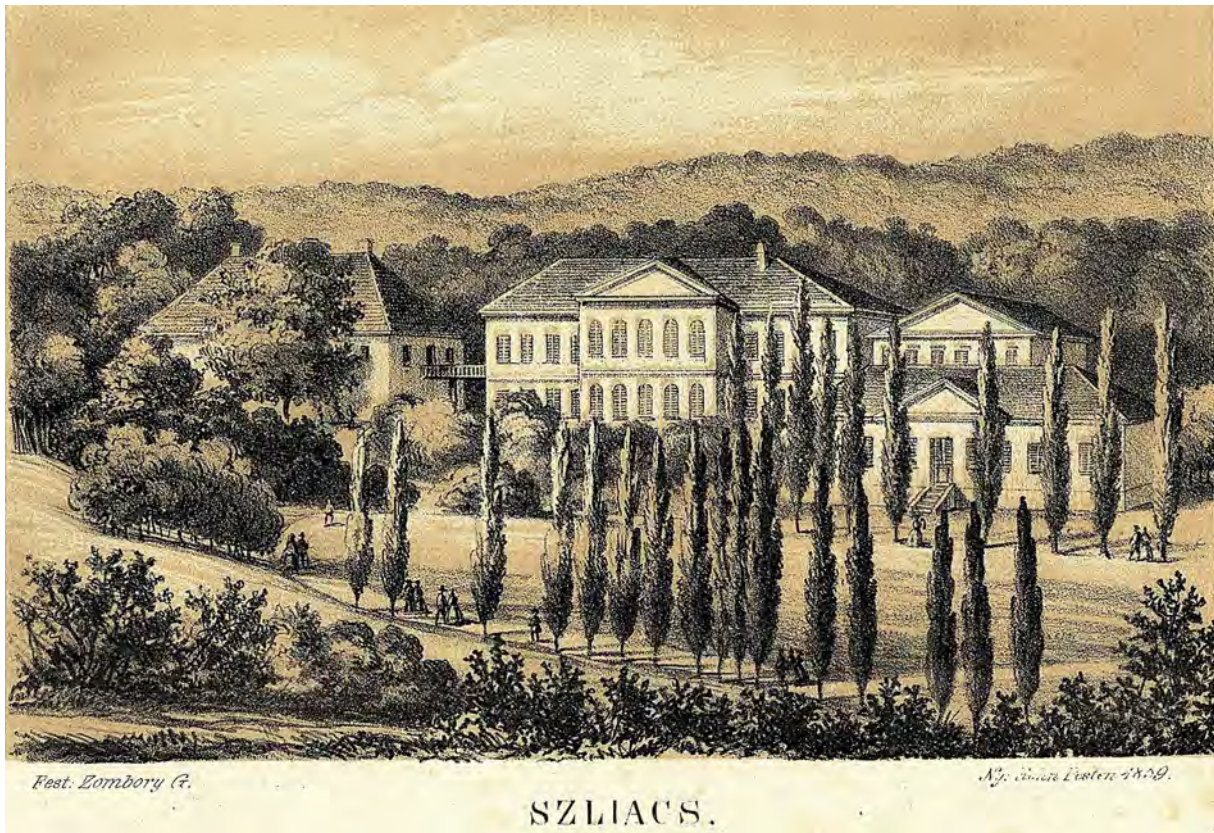

■ Kierling kataszteri térképrészlete, 1819 (Mapire <https://maps.arcanum.com/hu/map/cadastral/>)

23 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 541. 1867/2263., 566. 1869/12386., 568. 1869/20700. Floderről l. Todesfälle. *Neues Wiener Abendblatt*, 21. (1887) 199:3. Matricula Online.

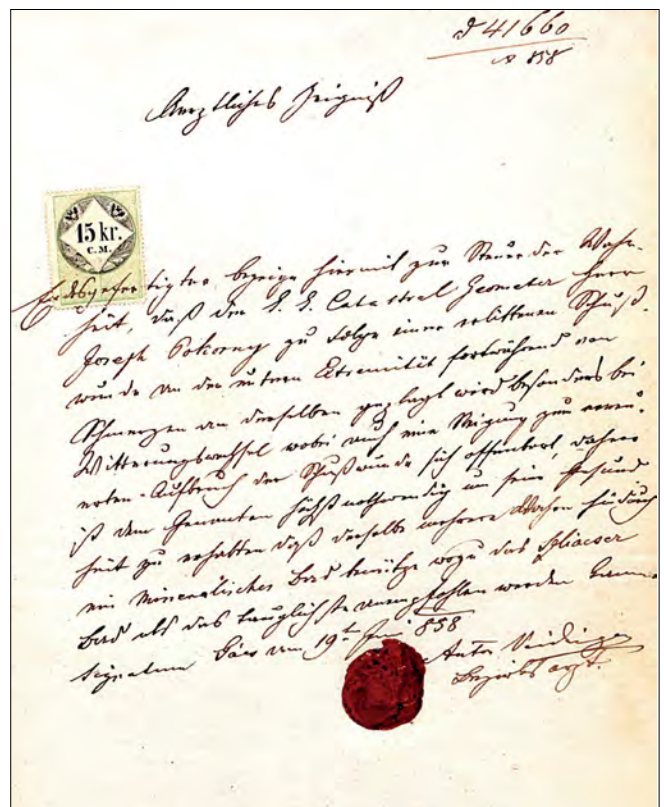
24 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 333. 1853/2947., 431. 1858/41660.

■ Szliács, 1859 (Török József: A két Magyarhaza első rangú gyógyvizei és fürdőintézetei. Debrecen, 1859. <https://mandadb.hu/>)

rosában, azonban az isiász miatt nem tudott útra kelni, április 25-től kínozza a fájdalom. Május 25-én Fleischer Frigyes (1813–1890) löcsei orvos hidegvíz-gyógyintézet felkeresését javasolta neki, ezért a magyar Pénzügyminisztériumtól hathetes szabadságot kért, egyúttal 150 forintos utazási előleget. Július 8-án Lőcsén kelt levelében újfent megismételte kérését. Augusztus 1-jén Fleischer egy újabb igazolást állított ki a segéd számára arról, hogy július végéig hidegvízkezelést kapott, ezért nem tudott elindulni új szolgálati helyére. Másnap kelt útra feleségével együtt, de útközben, Kremsben újból megbetegedett. Augusztus 17-én írt az osztrák Pénzügyminisztériumnak, hogy kéri felmentését, mivel az orvos szerint a gyógyulás néhány évig el fog tartani. Ezenkívül június 1-jétől nem kapott fizetést, arra is igényt tartott, illetve utazási előlegért folyamodott. A Pénzügyminisztérium úgy döntött, hogy mivel május végéig állt alkalmazásban Magyarországon, a május 25. és 31. közötti időszakra kapja meg a fizetett betegszabadságot. Alsó-Ausztriába azonban nem érkezett

■ Veidinger Antal által kiállított orvosi igazolás Josef Pokorny számára, 1858 (ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 431. 1858/41660.)

meg, így nyárra nem jár neki fizetés.²⁵

Heinrich Lunz von Lindenbrand (Rudolfov, 1807. 07. 14 – Bécs, 1871. 04.) 1853. június 4-től vett részt a magyarországi ideiglenes földadó megállapítását szolgáló műszaki munkálatokban, először a soproni, majd a pozsonyi, végül a pest-budai adókerületben végzett felméréseket. 1857. október 11. és 24. között Szelényi (Steffel) Lajos (1794–1888) orvos kezelte a mérnököt egy ugrás okozta zúzódással Tápiószelén. 1858-ban újabb, de súlyosabb balesetet szenvedett. Szeptember 17-én a Nyáregyházához tartozó Pótharaszton véletlenül elsült a fegyvere, a jobb alkarja megsérült. A mérnököt a pesti Szent Rókus kórházba szállították, ahol amputálni kellett az alkarját, hogy megmentésük az életét, mivel a seb üszkösödni kezdett. Így Lunz alkalmatlanná vált a felmérési munkára. Tekintettel öt gyermekére és beteges feleségére, október végéig teljes fizetését utalványozták számára, majd a fizetése 2/3-át a következő év április végéig, és ezenkívül 30 forint pótlékot is megítéltek neki. Ezzel azonban véget ért a mérnöki pályafutása. 1859. április 26-án felvették a pozsonyi felszólalási felügyelőséghez a bekebelezési munkák ellenőrzésére. 1867. február 5-én segédszámítóként kapta meg a felmentését. Ekkor „évi kegyelemdíj kieszközléséért esedezett”. A kegydíj megállapításánál az 1853 előtti katonai szolgálatát és az 1859-ig segédként, illetve mérnökként ledolgozott éveit vették figyelembe. Ferenc József császár évi 320 forintnyi kegydíjat engedélyezett számára. Lunz 1871-ben Bécsben kiütéses tífuszban hunyt el.²⁶

■ A Szent Rókus kórház Halácsy Sándor Pest-térképén, 1871 (BFL, XV.16.b.221/21.)

1855-ben Vinzens Blaschier (*Sachsenfeld, 1814. 01. 04.) háromszögelő mérnököt a soproni adókerületbe rendelték terepmunkára, de meghűlt, ezért május 19-én kérvényezte, hogy ne küldjék terepre. Az előző évben, 1854-ben a terepmunka idején sem örvendett jó egészségnek, orvosi segítségre és konzultációra volt szüksége, hogy megerősödjön az egészsége. A főigazgatóság tájékozódott az egészségi állapotáról, és kiderült, hogy több éve fájnak a lábai, a lábán egy nyílt seb található, ezért a terepmunka számára nagyon megterhelőnek bizonyult. Másrészt a kedvezőtlen időjárási viszonyokra is érzékenyebbé vált, a meghűlések kedvezőtlenül befolyásolták állapotát. Kisegítőként a bécsi háromszögelési irodába rendelték, míg egészsége helyreáll.²⁷

A levéltári iratanyagokban viszonylag kevés forrás maradt fenn a műszaki személyzet be- tegszabadságairól, de a fenti példák is jól tükrözik, hogy az állam gondoskodott a betegség miatt keresésképtelenné vált alkalmazottairól.

25 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 529. 1865/42429., 545. 1867/17866., 545. 1867/18203., 558. 1868/16682., 559.

26 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 412. 1857/47736., 438. 1858/61367., 446. 1859/15787., 450. 1859/25525., 1868/21105., 559. 1868/21482., 560. 1868/24050., 561. 1868/28603. MNL OL, K 269 Polgári kori kormányhatósági levéltárak, Pénzügyminisztériumi Levéltár, Pénzügyminisztérium, Általános iratok, Kútfő-tételes iratok, Földadóügyek I.-6.-1868-3.-14.-7659. Verzeichniß der Verstorbenen in Wien (Vom 16. und 17. April). *Fremden-Blatt*, 25. (1871) 108:10. Stessel (Stessl) 1882-ben változtatta meg a nevét l. *Századunk névváltoztatásai. Helytartósági és miniszteri engedéllyel megváltoztatott nevek gyűjteménye, 1800–1893.* Bp., 1895. 213.

27 ÖStA, FHKA NHK Katasterabt. Akten 341. 1854/1073., 360. 1855/2147. Matricula Online.

FILEP ANTAL

*A Délnyugat-Dunántúl települési sajátosságai
a Vas megyei Őrszentpéter és Szalafő kataszteri felmérésének
birtokvázlatain*

A néprajzi szakirodalom

A magyar néprajzi kutatás korai, reformkori szakaszában, a hazai tájak megismerésének és az irántuk való érdeklődés felkeltésének egyik legkorábbi kísérleteként a Vas megyei Őrség és a Zala megyei Göcsej felé fordult a figyelem. A *Tudományos Gyűjtemény* számára küldte meg az Őrségről készített, alapos tanulmányát Nemesnépi Zakál György (Senyeháza, 1761 – Andrásida, 1822), de annak ellenére, hogy a szerkesztő, Vörösmarty Mihály elégedett volt a szerző kéziratával, a munka nem jelenthetett meg, mivel az akkor közölhető szövegeknél lényegesen terjedelmesebbre sikerült. A kéziratot a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában Mészöly Gedeon, a későbbi nyelvészprofesszor fedezte fel. Végül az *Eörségnek Leírása úgymint: Annak Természete, Története, Lakosai ezeknek szokásai, nyelvszokása, a' mellyeket öszve szedegetett Nemes-Népi Zakál György: 1818-dik Esztendőben* igen jeles munka 1985-ben Kőrmenden, az Őrségi Baráti Kör, illetve 2002-ben a Fertő-Hanság Nemzeti Park Igazgatósága kiadásában jelent meg.¹

Göcsej bemutatására Plánder Ferenc (Kiskanizsa, 1795 – Nova, 1867) vállalkozott előbb, 1832-ben a nyelvjárási sajátosságokról számolt be, majd 1838-ban a tájegység telje-

sebb képét igyekezett felvázolni.² Egyáltalában nem tekinthető véletlennek, hogy a 20. századi hazai néprajztudomány legterjedelmesebb táji monográfiáját Gönczi Ferenc (Rádó, 1861 – Kaposvár, 1948) tanító, tanfelügyelő, néprajzi kutató szintén a Göcsej etnográfijának szentelte.³ Gönczi monográfiája az első világháború előtti, tartós békeidőszak utolsó nagy és reprezentatív alkotásaként is értékelhető. Különös, hogy mint szerzői magánkiadást is kell értékelnünk.

Amíg a múzeumok területi hálózata nem erősödött meg, a kutatások az ígéretes kezdeti kísérletek ellenére esetlegesen maradtak. Györffy István kezdeményezésére alapozva és Pável Ágoston támogatásával 1939-ben a Táj- és Népkutató Intézet nagyszabású kutatásokat szervezett, de a feltárt anyag feldolgozását a világháború megakadályozta. A rendszeres vizsgálatok Szombathely és Zalaegerszeg múzeumaiban a 20. század második felében bontakoztak ki. Mind a két múzeumi székhelyen gazdag szabadtéri néprajzi múzeumot létesítettek az 1960-as évek után. A rendszeresebbé vált kutatás eredményeként megjelenhetett az Őrség népi műveltségének összefoglalója is a szombathelyi Savaria Múzeum egykori, etnográfus igazgatója, Dömötör Sándor tollából, ha a terjedelme nem is kelhetett versenyre Gönczi

1 *Eörségnek leírása úgymint: annak természete, története, lakosai, ezeknek szokásai, nyelvszokása, a' mellyeket öszve szedegetett Nemes-népi Zakál György 1818-dik esztendőben.* Szerk., bev.: VÖRÖS OTTÓ [utószó: SZELE FERENC]. Kőrmend, 1985, valamint *Eörségnek leírása úgymint: annak természete, története, lakosai, ezeknek szokásai, nyelvszokása, a' mellyeket öszve szedegetett Nemes-Népi Zakál György 1818-dik esztendőben.* Szerk.: STEFANICH PÉTER. 2. bőv. kiad. Szombathely, 2002.

2 PLÁNDER FERENC: Göcseinek esmérete. *Tudományos Gyűjtemény*, 2. (1838) 6:3–34. Újabb bemutatása: *Plánder Ferenc Göcsejről Degré Alajos és Szentmihályi Imre kísérő írásaival.* Zalaegerszeg, 1970. Plánder Ferenc munkásságának jelentőségét mutatja, hogy 1838-ban megjelent dolgozatát újraközölte Paládi Kovács Attila. *Magyar tájak néprajzi felfedezői.* Vál., szerk., életrajzok és bev. tan.: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA. Bp., 1985. 56–75.

3 GÖNCZI FERENC: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár, 1914. (Szerzői magánkiadás).

kötetével.⁴ Dömötör munkájának a Gondolat Kiadó nagyobb lélegzetű, néprajzi ismeretterjesztést célzó táj- és népcsoport-ismertető könyvsorozatába kellett illeszkednie.

Nagyon fontos utalnunk arra, hogy a tör-

■ Kerített ház Szalafő, Pityerszeren az 1930-as évek derekán. Ezt a házat nyilvánították műemlékké és állították helyre szakszerűen (Gönyey Sándor felvétele, Néprajzi Múzeum fényképtára, F 71209.)⁵

téneti és régészeti forrásokat alaposan ismerő kutatók a szakirodalom korábbi megállapításait kritikai vizsgálat tárgyává is tehték. Különösen kiemelendő Takács Lajos értekezése.⁶ Kiváló magyarázatokat adott olyan jelenségekre, amelyeket mind Plánder Ferenc, mind Gönczi Ferenc észlelt ugyan, de nem ismerhették a mélyebb európai etnológiai és történeti, történeti-etnográfiai háttér összefüggéseit, olykor nem is adhattak helyes értelmezést. Takács Lajos hangsúlyosan utalt az irtásgazdálkodás sajátosságaira. Mind a két tájegységünk a magyar nyelvterület leginkább erdősült vidékeihez tartozott, a lakosság igyekezett a szántói és legelői, kaszálói területét az erdők rovására bővíteni.

Sajátos megtelepedés: a szerek vagy szegek

A magyar néprajz szélesebb távlatait tekintve a kutatók az Őrség és a Göcsej legsajátosabb jellegzetességének ismerték fel, hogy a tradicionális természeti és társadalmi körülmények között élő közösségek nem a szokásos zárt utcás településekben laktak, hanem kisebb, látzólag szabálytalanul szerveződött házcsoportokból kialakult szerekben, szegeken telepedtek meg. Az azonos települési rend egységeit a vasiak 'szer' szavunkkal nevezik meg, a zalaiak ajkán a 'szeg' szó jelöli. A szerek, szegek szomszédos csoportjaiból fejlődött egy-egy falu, faluközösség, község, mi több, a vasi Őriszentséget 1860-ban az eljáró kataszteri felmérők mezővárosnak, Markt-nak nevezték.

A szeres, szeges településtípusról kiváló, tömör összefoglalást írt Bárth János ny. megyei múzeumigazgató, etnográfus, amikor az új magyar néprajzi szintézis település-fejezetét megírta.⁷ Igen helyesen mutatott rá, hogy ez a településtípus bizonyosan középkori eredetű. Véleménye szerint egyes szerek olykor már a 12. és a 13. századból igazolhatóak. Számolt azzal is, hogy az átlagos normák szerint megült falvakból kirajzó lakosság is alakíthatott ki szeres településszerkezetű telepeket.

Müller Róbert régész, múzeumigazgató, aki szinte egész életében a Délnyugat-Dunántúl régészetével foglalkozott, különösen a középkor archeológiáját kutatta, fontos dolgozattal segítette témánk vizsgálatát.⁸ A szegek vidékén végzett terepbejárásai alapján megerősíthette, hogy a térséget ugyancsak belakták középkor-

4 DÖMÖTÖR SÁNDOR: *Őrség*. [A néprajzi rész összeállításában közreműködtek: VÉGH JÓZSEF]. Bp., 1960. Az Őrségi Baráti Kör a 2. kiadásról gondoskodott (Szombathely, 1987).

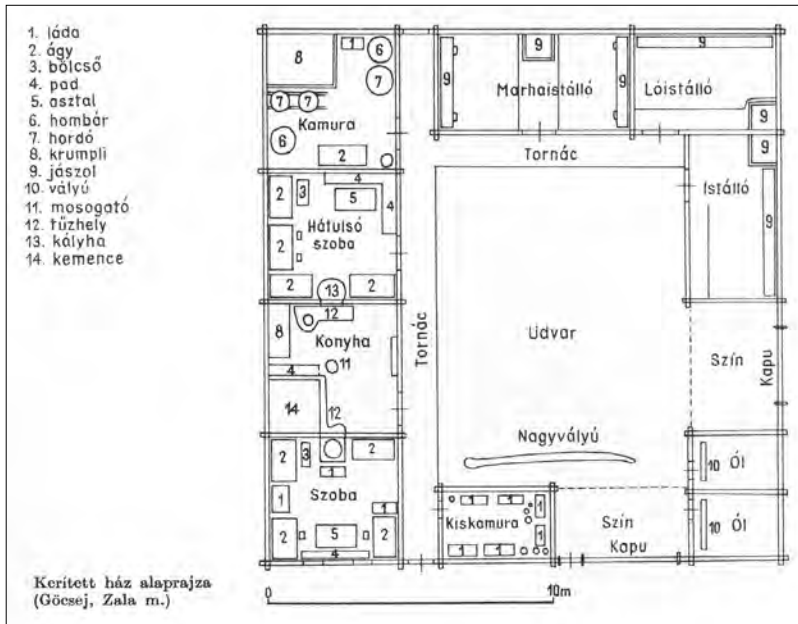
5 Hálásan köszönöm a Néprajzi Múzeumnak, Kemecsi Lajos főigazgató úrnak és Szücs Enikő Viktória gyűjteménykezelő múzeológusnak, hogy rendelkezésemre bocsátották Gönyey Sándor és Szabó Máttyás pótolhatatlan felvételeit.

6 TAKÁCS LAJOS: Az irtásos gazdálkodás néhány jellegzetessége a göcseji szegekben. *Ethnographia*, 75. (1964) 489–522.

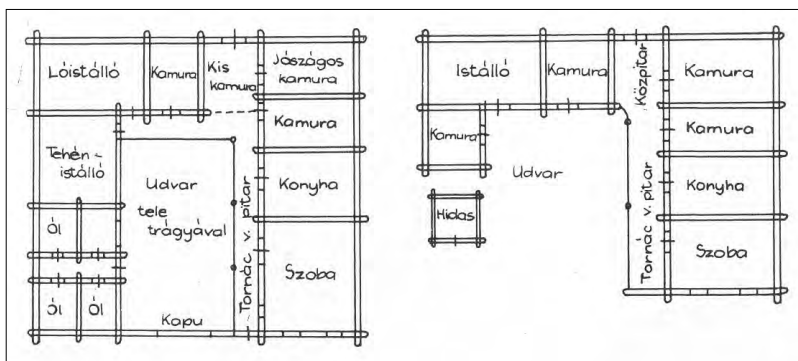
7 BÁRTH JÁNOS: Település. *Magyar Néprajz. IV. Életmód*. Főszerk.: BALASSA IVÁN. Szerk.: FÜZES ENDRE – KISBÁN ESZTER. Bp., 1997.

8 MÜLLER RÓBERT: *Régészeti terepbejárás a göcseji szegek vidékén és településtörténeti tanulságaik*. Zalaegerszeg, 1971.

■ Göcseji kerített ház alaprajzi vázlata a helyiségek berendezésének feltüntetésével (Másolat a Magyar Néprajzi Lexikon anyagából)

■ Göcseji épületek sematikus alaprajza. A bal oldali vázlatrajz „U” alakban kiépített boronafalú kerített házat mutat be. A jobb oldali vázlatrajz boronafallal épített „L” alaprajzú, a helyi tájnyelven hajlított ház beosztását szemlélteti (Másolat a Magyar Néprajzi Lexikon anyagából)

ri elődeink. Nem tekinthető véletlennek, hogy mind az Őrségben, mind Göcsejben román kori és gótikus műemlékek maradtak fenn szerez-szeges településeken, vagy azok közvetlen szomszédságában állnak kiemelkedő értékű emlékek, mintha elhagyott, pusztán maradt helyen épültek volna. Őriszentpéter román kori temploma körül szer házait találjuk. A zalai Szentmihályfa román kori eredetű, a vasi Velemér gótikus egyházai a település határában magánosan dacolnak az idővel. Azzal kell számolnunk, hogy a termőtalaj kimerülése miatt egyes szerek, szegek, falvak változtatták a települési határon belüli helyüket.

Helyesen mutatott rá Báर्थ János, hogy mind Vasban, mind Zalában a szerez települések területét a középkor korai szakaszától kiváltságolt csoportok, kisnemesek, várjobbágyok és határőrök lakták. Leszármazóik ugyan a hajdani földterületek aprózódásával mind nehezebb életkörülmények közé kerültek, kényszerűen elszegényedtek. A vasi szerek népe a kora újkortól a Batthyány családdal került konfliktusba. Az arisztokrata család saját birtokának tekintette a szerek földjét is, szolgáltatóinak tartotta a korábban szabad állapotú népet is. Az igen öntudatos őrségiek 1848-ig folytatták kitartó küzdelmüket. (Nemesnépi Zakál György is bizonyos életszakaszában e küzdelem résztvevője, vezetője volt, ugyan utóbb a Batthyányak uradalmi tisztviselője lett.)

Báर्थ János településszintézisét terjedelmileg érthetetlen módon korlátozta, hogy a kéziratkészítés és a kiadási előkészület idején mind a kutatóintézetek, mind a kiadók igen nehéz költségvetési helyzetbe

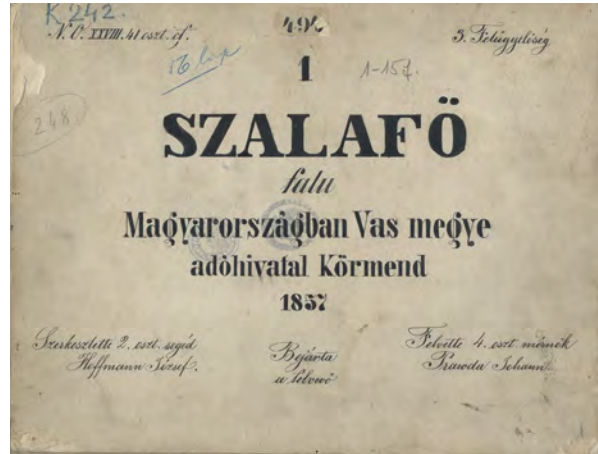
kerültek. Különösen fájlatjuk, hogy a szerez településről csak egyetlen, 1859-ben készült térkép erősen kicsinyített rajzvázlatát közölhette, amelyen Őriszentpéter szereit tekinthetjük át. Sajnálattalunkra ez a térkép a művelési ágakat nem érzékeltethette. A vázlat csak néhány utat tüntet fel és a Zala medrét jelzi a szerek – szintén vázlatos – jelölésével. A másolat kényszerű elnagyoltsága ellenére igen világosan látszik, hogy a szerek a Zala elég széles és viszonylag mély völgyét követő északi és déli dombháton követik egymást. Pedig a részletekben gazdag kataszteri birtokvázlatok alapján lehetne a településtípus pontosabb meghatározására törekednünk.

Bárth János a *Magyar Néprajz* nagy összegző kötetsorozatban írott település-néprajzi összefoglalójában igen helyesen kitért a szeres-szeges településrendszer szomszédnépi és tágabb nemzetközi kapcsolataira. Az Őrséggel érintkező szlovén nyelvterületről különösen sok kapcsolat figyelhető meg. Távolabb, egyes osztrák tartományokból, különösen stájer vidékekről, valamint délnémet tájakról bőven vannak értékelhető párhuzamok. Esetünkben is világos, hogy a hazai kulturális örökségünk szervezően illeszkedik az európai összefüggések rendszerébe. A kapcsolódásaink nemcsak a település jelenségeit érintik, de a szeres-szeges települések építészeti örökségében is tetten érhetők.

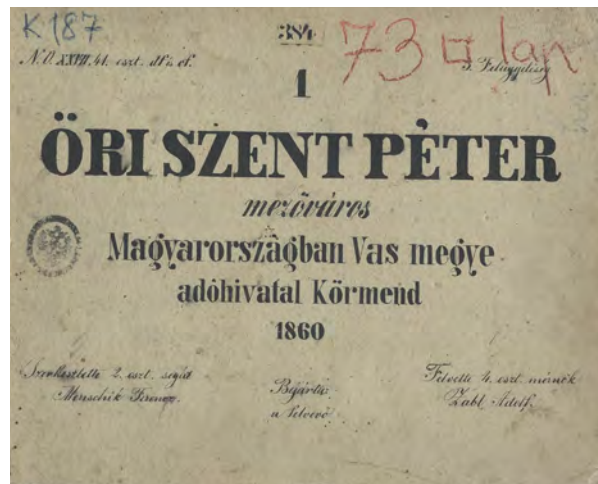
Szalafő és Őriszentpéter kataszteri birtokvázlatai

A kataszteri térképek ugyan minden fontos részletet tartalmaznak, azonban a parcellahatárok fekete-fehér tengeréből legfeljebb egyes, kivételes elemeket emelhetek ki.⁹ Esetünkben a lakóházak, a gazdasági épületek kaphattak megkülönböztetésül kiemelő színt (sárga a fából, piros a kőből emelt épületeket jelölte).¹⁰ A térképi ábrázolásra akkor is feltétlen szükség van, ha a kutató a helyi terepet alaposan ismeri. Ugyanis a sajátos tereptagoltságok, a gyakori erdőfoltok miatt akár a kutatók számára is, de különösen az egyszerű országjáró, érdeklődő utazóknak szinte áttekinthetetlen marad a bejárt határ, a település sajátos térbeli rendszere. Általában csak az egyes házak, épületcsoportok építészeti képét őrizheti meg az ide látogatók emlékezete. Kutatásunk szempontjából is nagy adósságunk, hogy a szeres-szeges településeink valós viszonyait tükröző térképek, légi fényképek nem kerültek eddig kellő színvonalon közlésre.

A katonai felmérések általánosan használt méretaránya témánk szempontjából előnytelen. Ezzel szemben a kataszteri felmérés mé-

■ Szalafő kataszteri birtokvázlatának előlapja, 1857 (MNL VaML, XV.1.c.aa. Szalafő)

■ Őriszentpéter kataszteri birtokvázlatának előlapja, 1860 (MNL VaML, XV.1.c.aa. Őriszentpéter)

retaránya (1:2880 vagy az 1:1440) kellően részletes bemutatást biztosít. A kataszteri felmérések során készült birtokvázlatok lapjai megfelelően alapos, hiteles tájékoztatást kínálnak. Ezek a felvételek lehetővé teszik, hogy a lakóegységeket, telkeket, azok épületegyütteseit a családi gazdaság legkülönfélébb hasznosítású parcelláinak figyelembevételével elemezhesük, az egyes családok telephelyeit az adott település egésze szempontjából értékelhessük. Napjaink kedvező adottsága, hogy szerencsés esetben a kataszteri felmérés birtokvázlatait vizsgálhatjuk, ha a Kaiserlich-Königliche

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Térképtár, Kataszteri gyűjtemény, Térképek S 78-2209., 2156.

¹⁰ L. ehhez az 1856. évi kataszteri felmérési utasítás jelkulcsát (<http://www.catastrum.hu/index.php/hu/jog/instruction/1856-evi-utasitas/jelkulcs>)

■ Szalafő, Papszer északi része a községbe vezető út tágabb környéke (MNL VaML, XV.1.c.aa. Szalafő)

■ Szalafő, Csörgöszeren a családi gazdaságok lazán csoportosuló épületegyütteseket alakítottak ki. Hat kerített és öt hajlított házat építettek (MNL VaML, XV.1.c.aa. Szalafő)

vagy a Kaiserliche und Königliche Monarchie kataszteri felméréseinek teljességre törekvő bemutatását keressük meg az interneten. (Az előbbi korszak megjelölése a 1867 előtti időszakra utal, az utóbbi a dualizmus időszakát jelölte. Az 1918 előtt felnőtt nemzedékek tag-

jai következetesen éltek ezzel a két jelzős szerkezettel.)

Magam is alaposan átnéztem az interneten a göcseji szegkek dokumentációját, hosszasan elemeztem az Őrség szeres településeinek lapjait. Végül Őriszentpéter és a szomszédos Szalafő anyagának vázlatos bemutatása mellett döntöttem. A választásomat az indokolja, hogy az utolsó 100-150 év nagy átalakulásai miatt ez a két település őrzi talán legjobban az egykor széles körben virágzó sajátos településrendszer emlékeit. Nem volt véletlen, hogy az egykori Országos Műemléki Felügyelőség és a szombathelyi Savaria Múzeum a szalafői Pityerszeren helyezett védelem alá néhány népi műemléki objektumot, és elvégezték annak gondos és példásan szakszerű felújítását. (Néhai Bárdossi János kollégámnak, egyetemi társamnak, a Savaria Múzeum jeles etnográfusának volt meghatározó szerepe ezekben a munkálatokban.) Kiváló eredménytel mentettek meg egy-egy épületegyüttest, és a szűkebb környezetét is védelem alá vették, hogy az eredeti helyszínen maradhassanak meg a szereszes települési térségre egykor jellemző épületegyüttes hiteles emlékei.

A terep ismeretében állíthatom, hogy a környékről már az 1990-es évekig sok család elköltözött, és az egykori tisztas gazdaságaiknak, gondosan karbantartott otthonaiknak nyoma sem maradt. (Jelen sorok írójával megessett, hogy terepmunkája során eltévedt, mert a tájékozódási pontként megszokott épületcsoportokat a két kiszállása közötti időben le-

■ Szalafő, Templomszeren a templom, a paplak, az iskola környezetében néhány helyi építető téglaháza is megjelenik. Az épületállományba három kerített és öt hajlított ház épült. Itt viszonylag több út van a többi szerhez képest, de a családok szétszórtabban fogtak helyet a megtelepedésükkor (MNL VaML, XV.1.c.aa. Szalafő)

■ Szalafő, Pityerszer lakóházai. A szer északi oldalán álló házcsoport épületei kerültek a 20. század hatvanas éveiben műemléki védelem alá, és akkor állították helyre a Gönyey Sándor fényképén megörökített, Zsoldos János-féle kerített házat (MNL VaML, XV.1.c.aa. Szalafő)

bontották. A hajdani jellegzetes objektumok nyomtalanul eltűntek.) A kataszteri térképek, birtokvázlatok rendkívüli értéke itt is megmutatkozik. Településtörténet és településnéprajz a kataszter nélkül nem adhat reális képet a tradicionális gazdaság és társadalom hosszú korszaka falvainak, városainak térbeli viszonyairól, telek- és épületállományáról. Példaként elég arra utalnunk, hogy Szalafőn, Pityerszeren¹¹ műemléki és múzeumi védelem alá helyezett, mára már egyedivé vált épületegyüttes valószínűleg egyedüli példánya a régebben általánosan jellemző telek- és parcella-beosztásnak, a helyi épületek sajátos kialakításának. (Erről győzhet meg bennünket, ha az interneten elérhető úrfelvételeket alaposan elemezzük. Azonos pontokon nem találunk azonos objektumokat.) Ám az 1859-ben lezárt szalafői és az 1860-ban befejezett őriszentpéteri felmérés telkei, épületegyütteseinek túlnyomóan mind a ma már csak a műemléki védelem okán fennmaradt telekkel, épületegyüttesével azonos kialakításúak voltak. Nem hagyhatjuk megjegyzés nélkül, hogy a *Catastrum* a tudományközi együttműködés oldaláról nézve is igen nagy

¹¹ A kataszteri felmérés birtokvázlatának megfelelő lapjain a helynevet következetesen Pityerszer formában rögzítette az egykori mérnök. A szakirodalom és a helyi nyelvjárás is következetesen Pityerszerként nevezi ezt a tisztes szert, településrészt. Arra kell gondolnunk, hogy a nem magyar anyanyelvű személy a helynevet rosszul jegyezte le.

■ Szalafő felsőszéri házcsoportja. Három lakóház kivételével kerített házakat és hajlított házakat építettek a kiemeltebbnek látszó út környékén (MNL VaML, XV.1.c.aa. Szalafő)

■ Szalafő, Papszeren a községbe északról bejövő út környezetében négy kerített ház és kilenc hajlított ház csoportosult néhány kisebb lakóházzal együtt (MNL VaML, XV.1.c.aa. Szalafő)

missziót tölt be, mert most két település felmérésének anyagát legalább egyes részleteiben korszerű színvonalon közzé tudja tenni. Így a 19. század ötvenes, hatvanas éveiről biztos következtetéseket vonhatunk le. A néprajz-, a földrajz- és a településtudomány részéről ezt nem lehet eléggé megköszönnünk!

Ha a birtokvázlatok lapjait gondosan elemezzük, nyilvánvaló, hogy mindkét vizsgált településünk irtáseredetű.¹² Első pillanatra szembetűnik, hogy igen jelentősek a szántóterületek, nem csekély a gyepek aránya sem. A kataszter készítői olykor szerény kiterjedésű szőlőket is felmértek viszonylag kisméretű épületeikkel (pincével, présházzal), ami – a mai szóhasználatunkkal élve – aligha léphette túl a hobbi-termesztés szintjét. Ám mindenütt jelen vannak kisebb és nagyobb erdőfoltok is. Azaz egykori zárt erdőnek Szalafő nyugati és déli határrészében látjuk nyomát, de a kiterjedt erdőség belső tömbjeiben számtalan kisebb és nagyobb irtásföldet mértek fel a kataszteri mérnökök. Olykor szinte a lyukakkal átjárt sajtszeletre

12 A szalafői és az őriszentpéteri birtokvázlatokat a Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (= MNL VaML) igazgatója, dr. Melega Miklós bocsátotta rendelkezésünkre. Hálás köszönetünket fejezzük ki! Szalafő szelvénsorozatának előlapját német és magyar változatban őrzik: „XC. XXVIII. 41. Sect. cf 3 Inspectorat / 1. / Dorf / SZALAFŐ / in / Ungarn, Distrikt Oedenburg / Comitatus Eisenburg Steueramt Körmend / 1859, [!] / Verfasst vom Adjunkten 2. Classe: /= Josef Hoffmann, / Reambulirt der Aufnehmer, / Aufgenommen Geometer 4. Cl.:/ Johan Prawda. Magyar változata: N.O. XXVIII. 41. oszt. cf. 3. Felügyelőség / 1 / SZALAFŐ / falu / Magyarországon Vas megye / adóhivatal Körmend / 1857 [!] / Szerkesztette 2. oszt. segéd Hoffmann József / Bejárta / a felvevő / Felvette 4. oszt. mérnök / Prawda Johann”. Őriszentpéter szelvény sorozatának előlapját szintén két példányban németül és magyarul írták meg a császári, királyi diktatúra idején: „XC. XXVII. 41. Sect. df et cf 3 Inspectorat / 1. / Markt / ÖRI SZENT PÉTER / in / Ungarn, Oedenburger Distrikt, / Eisenburger Comitatus. Steu. Körmend / 1859, [!] / Verfasst vom Adjunkten 2. Cl. / Franz Menschik. / Reambulirt der Aufnehmer, / Aufgenommen Gtr 4. Cl.:/ Adolf Zabl. Magyar változata: N.O. XXVII. 41. oszt. df és cf. 3. Felügyelőség / 1 / ÖRI SZENT PÉTER / mezőváros / Magyarországon Vas megye / adóhivatal Körmend / 1860 / Szerkesztette 2. oszt. segéd Menschik Ferencz / Bejárta / a felvevő / Felvette 4. oszt. mérnök / Zabl Adolf”. MNL VaML, XV.1.c.aa. A Vas Vármegyei Levéltár térképeinek gyűjteménye, VI. sz. Kataszteri Helyszínelési Felügyelőség B. Műszaki iratok, Őriszentpéter, Szalafő.

■ Szőlő préházakkal Óriszentpéter birtokvázlatán „Baksa szőlő” névívással jelölve (MNL VaML, XV.1.c.aa. Óriszentpéter)

emlékeztethet bennünket az erdők és irtások egyvelege. Gyakran a zártabb erdőtömböket is sajátos módon apróbb-nagyobb parcellákra osztották fel. Nyilván a korábbi időktől a községi lakosok tartós használatában, és minden bizonnyal 1848 után vitathatatlanul a helyi gazdálkodók tulajdonában állottak. Óriszentpéteren valamivel kevesebb erdőt láthatunk, de a Batthyány család erdőterülete itt tökéletesen elkülönült és zárt tömböt alkot. Úgy tűnik, Óriszentpéteren tagosítást hajtottak végre már a felmérést megelőzően. Erre utal, hogy az utak jelentős részét a terepviszonyoktól függetlenül geometrikus szabályossággal tűzték ki. A tagosításra utalhat az is, hogy az őriszentpéteri parcellák a szalafőieknél jóval nagyobbak. A birtokvázlat lapjain ismételtelen jelezték, hogy ott fenyvesek vannak, ám nem ritkán lombos fák állományára is utalnak az alkalmazott jelek.

Az erdőterületeknél érdemes arról tudnunk – erre a Nyugat-Dunántúl más vidékeiről is van megbízható értesülésünk –, hogy a helyi talajok termőképességét hosszabb-rövidebb szántógazdasági használat után csak úgy tudták fenntartani, helyreállítani, ha a szántását

feladták, hagyták, hogy az irtvány spontán módon ismét erdősüljön. A helyi erdők ökoszisztémája több évtized alatt a kimerült szántó talaját megújította, és az ismét alkalmassá vált arra, hogy újra irtsák, szántóként hasznosíthassák. A helyi, alpokaljai időjárás magas csapadékhözama önmagában is kedvezett az erdőknek. A környező erdők, erdőfoltok szaporító magjai emberi beavatkozás nélkül is alkalmat adtak a műveletlenül hagyott földdarabokon az erdő újulására. A szántó- és az erdőterületek ismétlődő váltogatása szolgálhat magyarázatul arra, hogy a legszebb állományú erdőkben is olykor a helyi, sajátos bakhátas szántások emlékét őrzi a felszín ritmikusan domborodó felülete. (Ha az agyagos talaj felázik, és a felesleges csapadékvíz nem folyhat el, a gabona és a kapásnövények nem élhetnének meg. A szántás sajátos módszerével létrehozott bakhátak domborulatai biztosítják, hogy a felesleges víz a bakhátak között szántás során kialakított mély barázdákba csoroghasson – tájnyelvi neve: vakborozda –, és azon keresztül elfolyhasson.)

Érdemes hangsúlyoznunk, hogy mindkét tájon a családi gazdaságokban a gabonater-

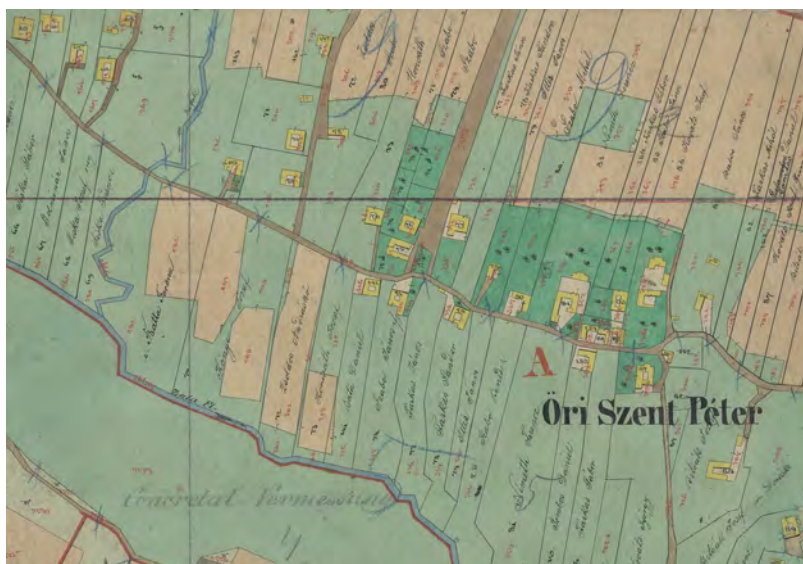
mesztés mellett jelentős istállózó állattartást folytattak. A gyepterületek biztosíthatták a legeltetést és a megfelelő mennyiségű széna gyűjtését. A kapásnövényeik között különösen jelentős szerepe volt a takarmánytők termesztésének. A helyi olajütés messzeföldön híres tökmagolajjal szolgált.

Nem volt jelentéktelen a családi gazdaságok bevétele az erdei termékekből. Többek között a gyantás fenyőhasítványuk az 1950-es évekig az őrségiek országszerte keresett piaci cikke volt. Korábban a foklavilágítás fényadó anyagát a gyantás fenyőszilánkban találták meg. Azaz a

hagyományosan kialakított állványba helyezték az égő fenyőszilánkot, sötétedés után ennek a világánál végezték a házimunkáikat. Utóbb az őrségi hasítványokat csomókba kötözve piacon árulták, mert gyűjtésként keresett cikké váltak. Az erős erdőszültség és nem kis részben a helyi lakosság szélesebb körű erdőbirtoklása egyaránt kedvezett annak, hogy szinte kizárólagos építőanyagként is a fát használták. Elterjedtek voltak a boronafalú épületek. A hagyományos lakóházakat, istállókat, egyéb gazdasági épületeket egyaránt boronatechnikával emelték.

■ Óriszentpéter, a Templomszer északi része. A szer házai láthatóan a családi földtulajdon mezsgyéin belül maradtak. Többségükben kerített házakat emeltek (MNL VaML, XV.1.c.aa. Óriszentpéter)

■ Óriszentpéter, Kovácsszer a Zala medrét északról kísérő árvízmentes emelkedésen, a Zalába futó pataktól keletre. A szántók végében jelentősebb gyeperület, amely a Zala partján végződik. A gyeperésztnek a szántók közelébe eső, magasabban fekvő szintjén egymástól határozottan elkülönülten építették a többségükben boronafalú, kerített házakat (MNL VaML, XV.1.c.aa. Óriszentpéter)

Sem a birtokvázlat lapjain, sem a kataszteri térkép szelvényein nem lehet követni, hogy az adott terület domborzata milyen. Néhol ugyan a parcellák sajátos ívei a szintviszonyokhoz való alkalmazkodásra utalnak. Mind a göcseji, mind az őrségi táj jelentős részben tagolt domborzatú. Jelentősek a 200-250 méter tengerszint feletti magasságot elérő gerincű dombok, domborok közé bevágódott vízfolyások. Az utóbbi évszázadokban a települések kedvelt helyei a dombhátak voltak. Müller Róbert régészeti terepbejárásai szerint korábban a dombok talpvonala körül és majd a domboldalakon alakította ki népünk a szálláshelyeket.

Az Őrségben 5-10 kis házcsoporthoz, szer szervesült közösséggé. A szerek nyilvánvalóan egy-egy irtványon megülő család munkájaként indultak fejlődésnek. Nem is véletlen, hogy a szerek megjelölésében sokszor családneveket ismerhetünk fel. Példaként hivatkozhatunk Szalafő szereinek megnevezésére. A Templom-, a Felső- és az Alsószer mellett családnevi eredetű a Csergő-,

a Gyöngyös-, a Pap- és a Pityerszer megnevezése. Óriszentpéteren a Templom-, az Alszeg és a Városszer mellett bizonyosan családnévi, személynévi eredetűnek tarthatjuk Baksa-, Bakan-, Galambos-, Keserű-, Kovács-, Pihar- és Siskaszer neveit. A göcseji térségben számos szeg neve településnévvé is vált. Köztük ugyancsak számos családnévi eredetű, Gomboszeg, Kustánszeg, Milejszeg és Pálfiszeg tanúskodhat állításunk mellett.

A szeres településeknek nemcsak az a fő sajátossága, hogy a község nem egyetlen, egységes házcsoport, hanem hogy a szerekben nem alakultak ki utcás szerkezetek. Ugyan az egyes családok egy-egy közlekedési út közelében fogtak maguknak építési helyet, de az egymás közelében építkező családok telkei a család által birtokolt földterületen úgy helyezkednek el, hogy a falvakban, városokban megszokott közvetlen térbeli szomszédság kapcsolata nem jöhetett létre. Sajátságos módon eredetileg a szeres településeken nem lehetett elkülöníteni belterületet és külterületet. A család épüle-

tét általában legeltetésre, kaszálásra használt gyeperes terület körül, sőt a lakóépület közvetlen közelében akár szántó is lehetett. A szomszédok házeit, udvarait ugyancsak gazdaságilag folyamatosan hasznosított terület övezte. A családi birtok határmezsgyéje mögött a szomszéd gazdaságilag hasonlóan hasznosított birtokrésze kapcsolódott. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a klasszikus szerekben a családok házai (ezek természetesen gazdasági telep- és munkahelyek is voltak) szigetként épültek ki a családi birtoknak szerbe benyúló részén. A birtokvázlatok színes kidolgozása különösen szemléletesen jeleníti meg előttünk a 19. század derekának őrsei települési sajátosságait. Azt, hogy a szerekben, szegekben nem sorakoztak egymás mellé a lakóházak és gazdasági udvaraik, azaz a szoros szomszédság megszokott formája nem jöhetett létre, a lakóházaknak és a kapcsolódó gazdasági épületeknek sajátos változata alakult ki.

A szerek megülésének ez a módja szinte kiszámíthatatlanná teszi, hogy a szerbéli szomszédok között mekkora a távolság, de egyben esetlegessé teszi azt is, hogy a szer két szélső lakóháza között milyen távolság alakult ki. Az egyes szerek közötti távolság is elég esetleges. Olykor néhány kilométeres utat kell megtenni, másutt szinte egymáshoz kapcsolódik a két szomszédos szer. Nyilvánvaló, hogy a térbeli tagoltság ellenére a községeknek is kifejlődött a sajátos közösségi tudata. Jellemző, hogy a birtokvázlat lapjaira roppant lelkiismeretesen és következetesen berajzolták a községen belüli, szerek közötti határokat. A szeres és a szeges településeket a településföldrajz, a településnéprajz fogalmai szerint bizonyosan a csoportos települések osztályába kell besorolnunk, noha az utcás elrendeződésnek a

■ Óriszentpéter, Városszer a református templommal, a községházával és a bírói hivatal épületével. Néhány téglapépület mellett hajlított házakat és „U” alakú kerített házakat rögzített a felmérő (MNL VaML, XV.1.c.aa. Óriszentpéter)

kataszteri felvétel idején nyomát nem látni. A szereket megközelítő utaknak ugyan a közelében épültek ki a családok udvarai, ám nem látszik, hogy 1859-ben vagy 1860-ban törekedtek volna arra, hogy szorosabban az utak mellé telepedjenek. Mindezeket a jelenségeket a szerek és a szeren belüli családi udvarok irtáseredete magyarázhatja. Az úrfelvételek arról tanúskodnak, hogy a szerek épületállománya kicserélődött ugyan, de az utak mellett most is szellős beépítést, lazán telepített épületegyütteseket lehet látni.

A szerek és a szegek hagyományos világában a birtok lakóháza és a kapcsolódó gazdasági épületei is védtelenül álltak. Nyilvánvalóan olyan beépítést kerestek és alkalmaztak, ami maximális védelmet ígérhetett. Lehetőség szerint védte a családot és a gazdaságukat a külső behatolás ellen, egyben megakadályozhatta azt is, hogy a számosállatok és az aprójószág elkóborolhasson az udvarból. Erre a legalkalmasabbnak a kerített házak bizonyultak. Úgy építették ki a lakóházat és annak gazdasági épületeit, hogy tökéletesen zárt négyszöget, olykor szabályos négyzetet alkothassanak. Az archaikusabb állapotokban fennmaradt kerített házak udvarára egy fedett színen át (ennek a külső síkját hatal-

mas deszkakapu zárta le) lehetett szekérrel behajtani. Nem kevés esetben azonban azzal is megelégedtek, ha a család épületegyüttesét „U”-alakban építik az udvar köré. Az egyes családok az így kialakított épület két nyitott szárnyát kapuval kötötték össze, így zárták le az udvart. (Kaput kellett használni a jószágok ki- és behajtásakor, a szekeres szállítások, hordások alkalmával.) Sajátos módon a felmérést végző mérnökök gondosan jelölték, hogy zárt-e az udvar, mert más esetben az „U” két szára közötti összekötést nem jelölték. Ilyen esetben a tulajdonosok lemondtak az udvaraik megszokott szoros ellenőrzéséről. A 19. század végén, a 20. század elején a kerített házak különféle variánsait lelkesen fényképezték, rajzolták a kutatók. Az életforma, a társadalom és a gazdaság roppant erős átalakulásával a kerített házaknak mára már hírmondója sem maradt. Egyedül a Szalafő, Pityerszeren megőrzött népi műemlékegyüttes őrzi emlékét.

Az 1859-ben, 1860-ban lezárt felméréseken nem kevés az olyan porta sem, ahol csak „L”-alaprjú, a helyi nyelvhasználat szerint hajlított házat építettek. Igaz, ezek építői, gazdái láthatóan szerényebb telekrésszel, birtokkal rendelkeztek. Napjaink felé azonban ez a

■ Kerített és hajlított házak Óriszentpéter birtokvázlatán (MNL VaML, XV.1.c.aa. Óriszentpéter)

■ A lakóházak szomszédságában, telkeken kívül épített boronafalú méhes. Szalafő, Vas megye (Gönyey Sándor felvétele, Néprajzi Múzeum fényképtára, F 71199.)

típus vált kedvezőbb adottságú családok hajlékává.

A kerített házakban szoba–füstökonyha-kamra alaprajzi alapegységekkel építkeztek. Ezekben is követték a Dunántúl általánosan bevett gyakorlatát, minden helyiséget csak az udvarról, külön ajtókon lehetett megközelíteni. A helyiségek közötti válaszfalakon sem vágtak ajtót. A szobát a füstös konyhából fűthető kályhával melegítették. A konyhába hatalmas sütőkemencét építettek be, de csak a legújabb időben rakattak kéményeket. (Még az egész életét a Dunántúlon töltő költőnk, Berzsenyi Dániel is idegenkedett a kémények rakatásától. Úgy vélték, a kémények tűzvészek okozói lehetnek.)

A lakás harmadik egysége, a kamra után általában a gazdaság rakodóhelyeit sorakoztatták. Ha a családi gazdaság nagyobb állatállományt nevelt, a különféle istállók is sorakozhattak a kamra után. A rakodók és az istállók padlásán is tárolhattak szénát. A kerített ház magában foglalta a szalastakarmányt védő pajtát is. Ennek kettős haszna volt. A nagyon csapadékos környezetben gyűjtött szénát, halazán rakodtak be, szárazabbá teheték, hiszen

a pajta védőtetője alatt szabadon átfújhattak az őszi, téli szelek. A lakóépülettel szemben a kicsiny udvar másik oldalán ugyancsak istállók sorakozhattak.

A két épületszárny közé szokásos volt kamrákat építeni, amint arra fentebb utaltunk is. Ezt úgy tették, hogy helyet hagyassanak a szekeres közlekedés számára. Az udvar negyedik oldalán keresztbe épített kamra színnel kapcsolódott az udvar lakószárnyához. Ennek a színnel a külső oldalát nagy deszkakapuvval zárták le. A kerített házak udvarát sokszor az istállók trágyáinak tárolására vették igénybe, egyben ez volt az a hely, ahol a me-

leg évszak idején az istállók lábasjóságait éjszákáztatták. Nyaranta a munkára fogott állatok éjszakázó, pihentető helyévé tették az udvart. Az Őrség népi építészeti örökségének feltárásában különösen fontos munkát köszönhetünk Bíró Friderikának, a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban végzett kutatómunkájának.¹³ Gazdag tartalmú tanulmánykötetet jelentett meg a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum a tágabb Nyugat-Magyarország népi építőkéltúrájáról.¹⁴

A kataszteri birtokvázlatok biztosíthatják, hogy a kutatók alaposan elemezhessek akár a kerített házak előfordulási arányát, mérlegeljék variálásainak statisztikáját, megfigyeljék területi elterjedését. Nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy ennek a beépítési megoldásnak bőven adottak a szomszédnépi kapcsolódásai, különösen sok párhuzam adódik a szlovén népi építészettel. Szalafő éppen a szlovén–magyar nyelvhatár egyik magyar községe. A távolabbi nemzetközi párhuzamok is világosak.

A kataszteri felmérés sajátos eljárását is fel kell vetnünk némi kritikai éllel. Miután a kerített házakat boronafallal, deszkafödémekkel, zsúpszalma tetőkkel építették, az egykori

13 BÍRÓ FRIDERIKA: Jobbágyparaszti ház- és lakáskultúra az Őrségi Szalafőn. *Néprajzi Értesítő*, 51. (1969). 119–158.

14 *Nyugat-Dunántúli népi építészete (Velemenben 1995. május 29–31-én megrendezett konferencia anyaga)*. Szerk.: CSERI MIKLÓS. Szentendre–Szombathely, 1995. Ebben jelent meg HOFFMANN TAMÁS dolgozata *Kerített udvarok* címmel (33–50.).

■ Felsőcsonkakontyos lakóház, fűrészelt díszítésű deszka oromzattal. A gazdasági építmények ugyan a lakóháztól külön épültek, de az elrendezésük a kerített házakra utal (Szabó Máttyás felvétele, 1953. Néprajzi Múzeum fényképtára, F 110045.)

gazdák számoltak azzal, hogy könnyen tűz hamvaszthatja el az otthonukat, pusztíthatja el ingóságait, gazdálkodásuk anyagait, nélkülözhetetlen felszereléseit. A kerített házaktól távolabb gondosan kialakított, különálló kamra-, raktárépületeket, helyi szóval kástukat emeltek. Ezekben a háztartásban és a gazdaságban használt felszereléseket, anyagokat tárolták. Nagy előnyük volt, hogy a lakóházakban keletkező tűz a különálló kamrában tárolt anyagokat, felszerelést nem veszélyeztette. Mellesleg a kémény nélküli füstőház (a német szakirodalomban Rauchstube) – amilyenek a kerített házak is voltak – szállongó füstje a ház felszerelését, különféle anyagait füstössé tehetette. Ennyiből is látszik, hogy ezek a különálló raktárépületek jelentős szolgálatot tettek az egykori gazdáiknak. Szakkutatásunk számos esetben dokumentált kástukat. Valamilyen oknál fogva a kataszteri felmérésnél egyetlen esetben sem ábrázolták azonban a különálló, boronafalakkal épített emeletes kástukat, méheseket. Igaz, a kástu is könnyen szétszedhető, áttelepíthető volt. Voltak vidékek, ahol a fából készített épületeken, például a pajtán adott esetekben az örökösök megosztottak. Egyik-másik örökös lebontotta a maga részét és áttelepítette másik helyre. Mond-

hatni, a népi joggyakorlat ezeket az objektumokat mobíliának tekintette. Nem tudható jelen pillanatban, hogy 163 éve a felmérőket milyen meggondolások vezették, hogy egyes építményeket a felmérés során figyelmen kívül hagytak.

A szeres és a szeges települések sajátos rendje, egykori világa szinte teljesen átalakult. Bizonyos sajátosságai ugyan megszűntek, a múlt ködébe veszttek, elhalványulnak, ismeretük mégis fontos. Nélkülözhetetlen tanulságokkal szolgálhat valamennyi társadalomtudomány számára, ha a szeres-szeges települések néprajzi, településtörténeti folya-

matait alaposan feltárjuk, elemezzük. Ám a műszaki, építéstudományi, településtudományi felhasználás jelentősége sem kisebb. Nem véletlen, hogy építészmérnöki feldolgozását köszönhetjük az egykori Építésügyi Minisztérium tisztségviselőjének, dr. Tóth Jánosnak.¹⁵ A hagyományos gazdálkodásnak, a tradicionális életformának, társadalmi szerveződésnek aktuális tanulságai, mind égetőbb üzenetei vannak a mának és a jövőnek. A kataszteri térképek segítenek abban, hogy a jövőbe vezető úton ne tévedjünk el. Annak is örvendénénk, ha a jelen dolgozat dokumentációja megvilágítaná a szerek és a szegek eddig csak kevésbé ismert sajátosságait.

A néprajz tudománytörténete ismételtelen bizonyította, hogy a térképek rendkívül értékes, eleddig eléggé kihasználatlan forrásai a kutatásnak. Az etnográfia legújabb vizsgálataiban – akárcsak a történeti aspektusú társadalomtudományi ágazatokban – nélkülözhetetlen a térképek és sajátos adatbázisuk (valamint párhuzamosan a légi fényképek és az űrfelvételek) módszeres elemzése. Például szolgálhatnak Györffy István jó részben térképelemzésekre alapozott településkutatásainak eredményei, rendkívüli interdiszciplináris hatása.

15 TÓTH JÁNOS: *Göcsej népi építésze*. Bp., 1965. TÓTH JÁNOS: *Az Őrségek népi építésze*. 2. kiad. Bp., 1975.

KISS MÁRTON

Ünnepségek és ünnepi szokások a kataszteri szervezetben a 19. és a 20. században*

A kataszteri szervezet megtelepedése Magyarországon

A kataszteri munkálatok Magyarországra érkezése magával hozta a szervezet letelepedésének, valamint a közös hagyományok kialakításának igényét is.¹ Fontos fejlemény volt, hogy a munkálatok előrehaladtával – a század utolsó harmadára – a tisztviselők jelentős része magyar ajkú lett, és ők alkalmazkodtak a helyi viszonyokhoz. Az integráció erősítette a szervezet iránti bizalmat. A kataszteri felmérés a minisztériumokon átívelő kapcsolathálózat miatt egyszerre több hagyományt is képviselhetett, ugyanakkor a belső koherencia megteremtése problematikus volt. A feladatkörök ugyanis többféle készséget igényeltek: jogi, mérnöki, számtani és ügyviteli ismeretekre is szüksége volt annak, aki a kataszteri szervezetben kívánt dolgozni. Egy ilyen hivatalban a közös identitást kialakítani nehéz feladatnak látszott, de nem tűnt lehetetlennek, hiszen a modern kori bürokrácia kiépítése számos olyan gyakorlati tapasztalattal járt, amelyet fel lehetett használni a hivatali öntudat kiépítésekor. Erre jó alkalmat jelenthettek azok a belső (szervezeti) és külső (helyi, állami) ünnepek, amelyek a „mi” érzetet és tudatot erősíthették. A Habsburg-kormányzat hagyományait felhasználva a magyar minisztériumi rendszer igyekezett ezekre építeni a kataszterrel kapcsolatban is.²

A hivatali ünnepek forrásai és kategóriái

A felmérési felügyelőségek működésének megértéséhez szükséges alapvető történeti források csak csekély mértékben állnak rendelkezésünkre. A Pénzügyminisztérium korabeli irattári anyagához hasonló mértékű megsemmisülés (és selejtezés) miatt a hivatali életre vonatkozó források többsége nem érhető el. Az adott ügyiratok helyett meg kell elégednünk az ügyviteli munkához tartozó iktató- és mutatókönyvekkel, amelyek azért betekintést engednek a hivatali működésbe. E tanulmány a 11. pécsi felmérési felügyelőség már korábban bemutatott ügyviteli könyveiben vizsgálja, hogy milyen ünnepek jelentek meg a szervezetben belül.³

A másik fontos forrásbázist a szervezethez köthető folyóiratok jelentik, amelyek a szakmabelieket és az érdeklődőket egyaránt tájékoztatták a hivatalokhoz kötődő hírekről. A kataszteri szervezet jogi beágyazottsága miatt a *Budapesti Közlöny*, a *Pénzügyi Közlöny* és a *Kataszteri Közlöny* a legfontosabb itt említhető periodika. Utóbbi folyóirat célja a kataszterre vonatkozó szabályozások (törvények, rendeletek) közlése, a hivatalban dolgozók tájékoztatása és a felmérési felügyelőségek életének bemutatása volt. Az 1892-ben Nagyváradon kiadott lapot Faragó Zsigmond szerkesztette, innen Budapestre, majd Pozsonyba költözött a kiadóhivatal, a szerkesztők személye is több-

* A tanulmányhoz szükséges kutatás a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal támogatásával az NKFI Alapból (K 132723) valósult meg.

1 TÖRÖK ENIKŐ: A kataszteri felmérés szervezete 1850 és 1861 között. *Catastrum*, 8. (2021) 1:3–22., Uő: A kataszteri részletes felmérés előrehaladása Magyarországon 1856 és 1916 között. *Catastrum*, 2. (2015) 1:11–18., ZÁVOCZKI ADRIENN: Sártory Antal kézírata a magyarországi kataszteri felmérésről. *Catastrum*, 2. (2015) 1:25–33.

2 PIERRE NORA: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 14. (1999) 3:142–157.

3 KISS MÁRTON: A Pécsi Felmérési Felügyelőség ügyvitele a 19–20. század fordulóján. *Catastrum*, 8. (2021) 1:37–45. (= Kiss, 2021).

szőr változott, de a lap egészen 1918-ig megjelent. A szervezeti élettal kapcsolatos legtöbb hírt így egy helyről szerezhették meg az érdeklődők. Itt olvashatjuk a különböző hivatali ünnepekre, jubileumokra és nyugdíjazásokra vonatkozó híradásokat is.⁴

A kutatásokat kiegészíthetjük a helyi sajtótermékek közleményeivel, amelyek a különböző ünnepekről szóltak. Az állami eseményekről szóló tájékoztatók mellett több esetben az időközben megtelepedett kataszteri mérnökökről is kisebb-nagyobb bejegyzéseket tettek közzé a lapokban. Ezek a bejegyzések bizonyíthatóan annak köszönhetőek, hogy egy-egy mérnök már régóta egy helyben munkálkodott, s így volt lehetősége csatlakozni az adott település intelligenciájához.

A különböző ünnepségek és rítusok kategorizálása több módon is történhet. Vajon a hivatal milyen ünnepeket szervezett és melyeken vesz részt?

Az első csoportban azokat az ünnepeket vizsgáljuk, amelyeken a kataszteri szervezet aktívan – szervezőként – vett részt. Ilyen volt a hivatalhoz kerülők ünnepélyes eskütétele, a különböző szakmai találkozók megszervezése, a hosszú idő óta ott dolgozók jubileumi ünneplése és a nyugdíjazási ünnepség.

Ünnepi rítusnak tekinthetjük azokat az ünnepeket, amelyek a hivatalnál dolgozó személyekhez közvetlenül kötődnek. Ezek olyan események lehetnek, amelyek az egyéni élettal kapcsolatosak, mint például a gyermekszületés vagy a halálozás. Utóbbi esetében előfordult, hogy a hivatal maga is küldött koszorút a családnak, és szervezettel is részt vettek a temetésen.⁵

Az eskütétel ünnepe

A hivatalhoz való belépés egyik legdíszesebb formája a hivatali eskü letétele volt. A magyar jogi terminológiában csak a 18. században megjelenő fogalom a modern közigazgatás felé tett első lépésként is értelmezhető. Az állam kiterjedésével párhuzamosan egyre több helyen követelték meg az ilyen ünnepélyes formák közötti eskü letételét. A központi állami közigazgatásban – így a kataszteri felmérésnél is – kötelezővé tették a hivatali esküt mint az állami köztisztviselőket összekötő rítust. Az eskünek nem a közös – német vagy magyar – nyelv adta a legitimáló jellegét, hanem annak tartalma: a magyar alkotmány, az uralkodó (később államfő) iránti hűség és a hivatás tisztelete.⁶

A közigazgatási szervezeteknél régóta élő hagyomány forrásai a 20. századtól maradtak fenn igazán. 1904-től kötelező volt megőrizni a hivatalos eskü okmányának másodpéldányát a szolgálati és minősítési táblázat mellett. 1918-tól pedig a személyzet törzskönyvi lapjához csatolták az eskü új formáját. A hivatali élet kutatásánál figyelembe kell venni, hogy a díjnokok – mint ideiglenes minőségű alkalmazottak – nem tartoztak a szervezethez, ők ünnepélyes fogadalmat tettek a belépéskor.⁷

A hivatástudat megteremtése szempontjából különleges eseménynél nem láthatóak a kényszerítettség jelei a nyelv választást illetően. A 19. században többnyire német hivatali nyelven működő szervezet fokozatosan alakult át valódi „magyar” hivattalá. E folyamat során a hivatali nyelv egyre inkább a magyar lett, legalábbis szükséges volt annak működtetéséhez. A felmérések során ugyanakkor szükség

4 REISZ T. CSABA: OTKA-pályázatok A kataszteri felmérés térképeinek és iratainak forrásfeltárása. *Catastrum*, 3. (2016) 1:42–53., Uő: A katasztertörténeti propozográfia forrásai. Törzskönyvi lap, szolgálati és minősítési táblázat. *Catastrum*, 4. (2017) 2:29–48. (= REISZ, 2017).

5 KISS MÁRTON: Skála Vencel (1826–1917) emlékezete. Egy „bohém” mérnök útja a földméréstől a városi polgársáig. *Catastrum*, 7. (2020) 29–38. (= KISS, 2020).

6 JULIA BAVOUZET: Hivatali eskü a magyar közzolgálatban. *Actas*, 35. (2020) 3:61–86.

7 REISZ, 2017. 37. A források elérhetőek: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), S 92 Az Országos Földméréstani Intézet vegyes iratai (= S 92), No. 25/1–9. Országos kataszteri felmérés – alkalmazottak törzslapjai. Régi szolgálati és minősítési táblázatok (= No. 25/1–9.), illetve No. 26/1–2. Országos kataszteri felmérés – alkalmazottak törzslapjai. Az állami földmérés törzskönyvi lapjai, 1925–1936. (= No. 26/1–2.).

volt a helyi – kisebbségi – lakosság nyelvének ismeretére (például horvát, román, szlovák), amelyben az újonnan toborzott személyzet segített. Az esküokmányok vizsgálatánál látható, hogy – legalábbis horvát vonatkozásban – lehetőséget adtak a saját nemzetiségi nyelven történő hivatali eskü letételére is, például Šolíc Vladimir és Strohal Mirko esetében, akiknek horvát nyelvű esküje is fennmaradt az utókor számára.⁸

Hivatali jubileumok

A szervezeti élet szempontjából ezután három esemény adott okot az ünneplésre. Az egyik a felmérési felügyelői kinevezés volt, ez a hivatali szervezet egyik legmagasabb pozícióját jelentette. Az „átadás-átvétel” idején is szerveztek ünnepségeket, hogy a hivatali szervezet tagjai megismerkedhessenek egymással. Az ilyen alkalmak a szervezetben dolgozók számára azt jelezték, hogy a régóta itt dolgozó „hűséges” kollégákat mindig is nagy becsben tartották, ahogyan majd őket is fogják.

További különleges alkalmak voltak a kerek szolgálati (25., 30., 40.) évfordulókhoz kötődő ünnepségek. A források vizsgálata rámutat arra, hogy a kataszteri szervezetben ezek többsége az 1880–90-es évekre esett. A magyar területeket felmérő hivatalban szerepet vállalók ebben az időben ünnepelték jubileumukat, többnyire egy-egy város megbecsült polgáraként. Az életből fakadóan ezeket az ünnepeket hamarosan egy újabb követte, hiszen többen ezután nyugdíjba is vonultak.⁹

Ritschel József, Hödl Henrik és Freygang Károly 1891-ben ünnepelte 40 éves szolgálatát. Ritschel, a prágai technikumból induló mérnök

élete során végig követte a kataszteri szervezetet, így szinte az egész birodalmat bejárta. Munkája során több mint 200 ezer holdat (222 100) és több mint 149 ezer (149 100) részletet mért fel az országban. Szolgálati idejének vége Bihar vármegyében érte, ahol 1885-ben megkapta a magyar állampolgárságot.¹⁰ Hasonló történetnek tekinthető Hödl élete is, aki szintén ebben az évben ünnepelte szolgálati idejének 40 éves jubileumát. Freygang Károly is ekkor ünnepelte 40 éves szolgálati jubileumát Pécssett, őt Skála Vencel főmérnök felügyelő köszöntötte.¹¹ Ugyanebben az évben utóbbi is ünneplésben részesült a 40 éves jubileuma alkalmából.¹² Reitter János nyugalmazott kataszteri felügyelő ebben az évben hunyt el, szintén 40 évet töltött a kataszteri szervezetben.¹³

1892-ben Sártory Antal ünnepelte 40 éves jubileumát, amelyről a sajtó is tudósított. A jelentős szakmai múlttal rendelkező Sártory végigjárta a hivatali ranglétrát és az ország számos területén megfordult. Szakmai tapasztalatait és munkásságát komoly elismerés övezte.¹⁴

1893-ban a 8. felmérési felügyelőségnél dolgozó Svoboda Mátyás felmérési felügyelő és Kofranek Vendel – a Szegeden székelő II. helyszínelési felügyelőség vezetője – ünnepelhette 40 éves szolgálati jubileumát.¹⁵ Utóbbi esemény azért is volt különleges, mert a Kass Vígadóban összegyűlt közönséghez csatlakozott a m. kir. II. kataszteri helyszínelési felügyelőség küldöttsége Duka Marcell vezetésével, s így ez az alkalom valóban összekötötte a kataszteri szervezetben dolgozókat. A Szatmáron székelő 2. felmérési felügyelőség vezetője, Kerausch Manó számára is hasonló bankettet szerveztek ugyanebben az évben a 40 éves szolgálati idő betöltése alkalmából.¹⁶

8 Šolíc Vladimir hivatali esküje: 1904. január. 10. MNL OL, S 92. 25/7. 195.; Strohal Mirko hivatali esküje: 1912. augusztus 2. MNL OL, S 92. 25/7. 246.

9 Kiss, 2020.

10 40 évi szolgálat. *Kataszteri Közlöny* (=KK), 1. (1892) 2:19.

11 Negyven éves szolgálati jubileumát. *Pécsi Figyelő* (=PF), 19. (1891) 32:3. (ápr. 22.).

12 Jubileum. *PF*, 19. (1891) 59:3. (júl. 25.), Kiss, 2020.

13 40 évi szolgálati jubileum. *KK*, 1. (1892) 6:53. Elhalálozás. *Uo.*

14 Jubileum. *KK*, 1. (1892) 10:87–88. Sártory életét összefoglalja REISZ T. CSABA: Sártory Antal (1829–1896) portréja. *Catastrum*, 9. (2022) 1:3–22.

15 Jubileum. *KK*, 2. (1893) 4:11.

16 40 éves szolgálati jubileum. Egy főmérnök ünneplése. *KK*, 3. (1894) 3:12.

■ A Kass Vigadó 1910 körül (Zempléni Múzeum, 77775)

1895-ben Zemlicka Károly háromszögölő főmérnök (Budapest) és a Nyitrán állomásozó 7. felmérési felügyelőség főnöke, Füssl János felügyelő tartotta meg 40 éves jubileumát.¹⁷

1896-ban a kolozsvári kataszteri igazgatóság rendezett ünnepséget Kopp József felmérési felügyelő nyugdíjazása alkalmából. A hivatalos ünneplés után búcsúlakomát is tartottak, ahol a hivatali élet többsége képviseltette magát.¹⁸

A 10. felmérési felügyelőségnél 1897-ben Pensl János főmérnököt köszöntötték szolgálati idejének 40 éves jubileuma alkalmából. Az 1. felmérési felügyelőség búcsúestélyt rendezett a hivataltól áthelyezett Kollár Dániel felügyelő számára. Ez az esemény egyben alkalmasá vált arra, hogy az új felmérési vezető, Véver Sándor főmérnök is bemutatkozhatson.¹⁹

1902-ben Kubesch János kataszteri főmérnök – a 9. (budapesti) felmérési felügyelőség vezetője – ünnepelte a 40 éves szolgálati évfordulóját.²⁰ Nyugállományba vonulását követően, 1908-ban hunyt el, haláláról is megemlékeztek.²¹

1904-ben Hauschka János (a 2. felmérési felügyelőség vezetője), Rösler Károly (a nyitrai felmérési felügyelőség) és Weber Lajos (a szegedi 10. számú felmérési felügyelőség kataszteri főmérnöke) ünnepelte állami szolgálatának 40 éves évfordulóját. Előbbi ünnepén korábbi kataszteri dolgozók is tiszteletüket tették, így például Kofranek Vendel is. Számos felmérési felügyelőség küldött táviratot és üdvözlő levelet, köztük Pécs is.²² Sädtler Róbert háromszögölő főmérnöknek pénzügyi tanácsosi

címmel történő kinevezése miatt ünnepséget rendeztek, amelyen a 9. felügyelőség tagjai is részt vettek.²³

1908. május 16-án ünnepelték az egri 3. felmérési felügyelőségen Titze Ottó állami szolgálatba lépésének 40 éves évfordulóját.²⁴ 1909-ben pedig Kontsek Károly – Nagyvárad kataszteri főmérnöke – ünnepelte állami szolgálatba lépésének 25 éves évfordulóját.

1910-ben a pécsi Berczeli István felmérési felügyelő nyugdíjazása alkalmával tartottak ünnepséget a városban.²⁵ Az ünnepségen a felügyelőség dolgozói mellett a helyi külvárosi társaskör vezetője, valamint a telekkönyvvezetői hivatal is köszöntötte Berczelit. Az ünnepi beszédet tartó Pechán János főmérnök szavait érdemes szó szerint is idéznünk: *„És mintha az ég is velünk ünnepelni akarna. A hírességeinek egyikével képviselteti magát. Sebes rohanással közeledett a föld [így!] felé és éppen a mai nap hajnalán vált szabad szemmel láthatóvá a Halley ragyogó üstököse. Ezért emlékezetes lesz nekünk Nagyságod távozásának az éve. És ha*

17 Szolgálati jubileumok. *KK*, 4. (1895) 12:11–12.

19 Jubileum, Búcsúünnepély. *KK*, 6. (1897) 1:23.

20 40 éves szolgálati jubileum. *KK*, 11. (1902) 11:231.

21 Személyi hírek az országos kataszteri felmérés köréből. *KK*, 18. (1909) 4:127–128.

22 Negyvenéves szolgálat. *KK*, 13. (1904) 3:71–72.

23 Ünnepegy. *KK*, 13. (1904) 3:70. Szolgálati lapja: MNL OL S 92 25/7. 28–33. A címadományozás jelentőségére l. REISZ T. CSA-BA: Cím és rang vagy jelleg. Sártory Antal miniszteri tanácsosi címadományozása. *Catastrum*, 9. (2022) 3:29–38.

24 Szolgálati jubileum. *KK*, 17. (1908) 6:142. Szolgálati lapja: MNL OL S 92 25/8. 51–54.

25 Berczeli István életét bemutatja: SCHMIDT ANIKÓ: A mérnök mint elbeszélő. Sci-fi és adomagyűjtemény a kataszteri mérnökök tollából. *Catastrum*, 2. (2015) 4:31–38., ZÁVOCZKY ADRIENN: Szentesi felmérését végző kataszteri mérnökök. *Catastrum*, 3. (2016) 4:47–50.

majd valaki kérdezni fogja, hogy mikor is vett búcsút tőlünk: Hát május végével, a Halley-üstökösrel együtt távozott tőlünk, mely szép csillag, ha majd a ránk nézve utolsó ízben látható sugarával búcsút int nekünk, azzal talán azt akarná mondani, hogy: »Viszontlátásra!«? Kedves üstökös, 75 év múlva egyikünk sem fog már élni. De talán van – oh, szép hit! – viszontlátás egy szebb csillagról, ahol az ünnepelt oldalán a mai napról megemlékezni fogunk.²⁶

■ A pécsi Gambrinus vendéglő 1914-ben (Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény)

1911-ben ünnepelték Studinka

Zsigmond pénzügyi tanácsos, helyszínelési felügyelő állami szolgálatának 30 éves évfordulóját az I. helyszínelési felügyelőségnek Pozsonyban.²⁷ Dékány Imre búcsúztatási ünnepségét rendezték meg a kolozsvári 21. felmérési felügyelőségnek, mivel őt a 17. temesvári felmérési felügyelőség vezetésével bízták meg. Az ünnep különlegességét az adta, hogy a búcsúlakomán ülték Dékány 30 éves szolgálati jubileumát is, így téve teljessé az ünnepséget.²⁸

1912-ben a debreceni felmérési felügyelőség vezetője, Székely Ferenc ünnepelhetett jubileumát. Az eseményen nemcsak a kataszteri szervezet képviseltette magát (személyesen vagy távirat útján), hanem Debrecen város polgárai is. A *Kataszteri Közlöny* pedig örömmel köszöntötte korábbi szerkesztőjét.²⁹ Ugyanebben az évben ünnepelte a már említett Pechán János főmérnök, felügyelő-helyettes szolgálatba lépésének 30 éves jubileumát. Az ünnepelt – akit a hivatali dolgozók mellett barátai is éltettek – a helyi Gambrinus vendéglőben rögtönzött beszédében köszönte meg, hogy gondoltak rá ezen a napon. „Ilyen szép pillanatokban fogad az ember fogadást új tettek. És ebben a reám nézve oly értékes órában, mielőtt ezt a 30 évi működés után elért, három

római X-essel és M. A. (Magyar Állam) betűkkel jelzett határkövet elhagyom, hogy aztán tovább vándoroljak, felteszem magamban, hogy a kortársi és baráti szeretet világát napról napra buzgón öntözni fogom, mindaddig, míg ahhoz a bizonyos határhalomhoz érek, mellyel minden földvándor élete határpontjainak a leírása záródik.” Ezután köszönte meg mesterei és tanítványai támogatását: „Forró, bőséges hálámat a mélyen tisztelt tisztikarnak teljes számban való megjelenéséért és szívem egész melegével köszönöm az itt egybegyűlt összes barátaimnak a szeretetet és azt, hogy megjelenésükkel az állami szolgálatom örömevének a fényét emelni szívesek voltak. Benső megleléddéssel és örömmel fogok mindig e mai felejthetetlen napra visszagondolni, amelyet a lefolyt harminc esztendőmnek legszebb napjának tartok.”³⁰

A hivatali élet szempontjából mozgalmas évben volt még búcsúztatás, mégpedig Kostiala Imre kataszter főmérnök 40 éves jubileuma alkalmából. Az ünnepségen a temesvári 4. és 17. felmérési felügyelőség tisztikara jelent meg.³¹ Perhács Béla – a 10. felmérési felügyelőség felügyelő-helyettesének – ünnepét tartották Szegeden. Az ünnepségen – a közös munkák jegyében – a szegedi (II.) helyszíne-

26 Nyugalomba vonuló pécsi hivatalfőnök ünneplése. *Pécsi Napló* (= PN), 19. (1910) 104:3–4. (máj. 7.).

27 Szolgálati jubileum. *KK*, 20. (1911) 3:142.

28 Bucsúünnepély. *KK*, 20. (1911) 4:178–179., Szolgálati lapja: MNL OL, S 92. 25/2. 154–160.

29 Székely Ferenc jubileuma. *KK*, 21. (1912) 4:147–150.

30 Jubilált hivatalfőnök. *PN*, 21. (1912) 99:2. (ápr. 30.). Szolgálati lapja: MNL OL, S 92. 25/6. 93–105.

31 Imre bátyánk jubileuma. *KK*, 21. (1912) 1:42. Szolgálati lapja: MNL OL, S 92. 25/4. 414–416.

lési felügyelőség is képviseltette magát.³²

Az utolsó békeévben is többen ünnepelhettek szolgálati évfordulót. A 4. – temesvári – felmérési felügyelőségénél Bayer Bernát felmérési felügyelő, az 5. felmérési felügyelőségénél (Pozsony) pedig Makai József felmérési felügyelő ünnepelhetett 40 éves jubileumot.³³ 1914-ben pedig Kiss Endre kataszteri főmérnök felügyelő-helyettesnek szerveztek ünnepséget Kassán az 1. felmérési felügyelőségénél.³⁴

Jól látható, hogy a háború kitörése szinte egybeesett a hivatalon belüli generációváltással. A századfordulón megnövekedő feladatokkal küzdő kataszter dolgozói létszáma fokozatosan emelkedett, de nagyobb is volt a fluktuáció a szervezetben belül. Az ilyen – vagy ehhez hasonló – ünnepségek vizsgálata a további kutatások tárgyát képezheti.

Kataszteri részvétel városi ünnepeken

A hivatali ünnepek mellett nagy szerepet szántak a városi megemlékezéseknek, ahová a kataszteri szervezetet is elvárták. Az első ilyen állami-városi ünnep április 11-e – az ún. április törvények elfogadásának évfordulója – volt. Ennek kiválasztása kettős célt szolgálhatott. Egyrészt csökkenteni kívánta a fennálló feszültséget az 1848–49-es események emlékével kapcsolatban (hiszen március 15. lenne az igazi ünnepi dátum), lehetőséget adva arra, hogy az egykori eseményekre egy „semleges” dátum segítségével emlékezzenek.³⁵ Véletlen egybeesésnek tűnik, hogy a pécsi felmérési felügyelőség pontosan a március 15-ei időszakban (pontosabban március 16-án) kapott a Pénzügyminisztériumtól engedélyt „nemzeti és gyászlobogó, valamint 8 bádogtok” beszerzésére.³⁶

A következő ünnepek az uralkodóhoz (Ferenc József) és családjához (főként Erzsébethez) kötődtek. Az első alkalom június 8-a volt, Ferenc József és Erzsébet 1867. évi koronázásának emlékére. Ekkor több helyen tartottak istentiszteletet, amelyre a pécsi kataszteri szervezet tagjait is meghívták. Szintén az uralkodóhoz köthető ünnepnap volt december 2-a, amikor Ferenc Józsefet Olmützben – a magyarok szerint törvénytelen módon – uralkodóvá választották.³⁷

A pécsi felmérési felügyelőség ügyviteli iratainak tanulmányozásával konkrét példákat láthatunk a városi ünnepekre. Két választott évben (1908, 1912) vizsgáltam meg az iktatókönyveket, hogy azokban milyen utalások történtek az ünnepekre. 1908-ban a pécsi főispán az uralkodó koronázási évfordulóján tartott istentiszteletre hívta a hivatalt.³⁸ 1912-ben

■ Kossuth-szobor a pécsi Majláth téren 1917-ben (Csorba Győző Könyvtár Helyismereti Gyűjtemény)

32 Jubileum. KK, 21. (1912) 1:42–44. MNL OL, S 92. 25/6. 112–114.

33 Szolgálati jubileum. KK, 22. (1913) 12:395–396. Szolgálati lapja: MNL OL, S 92. 25/1. 220–222.

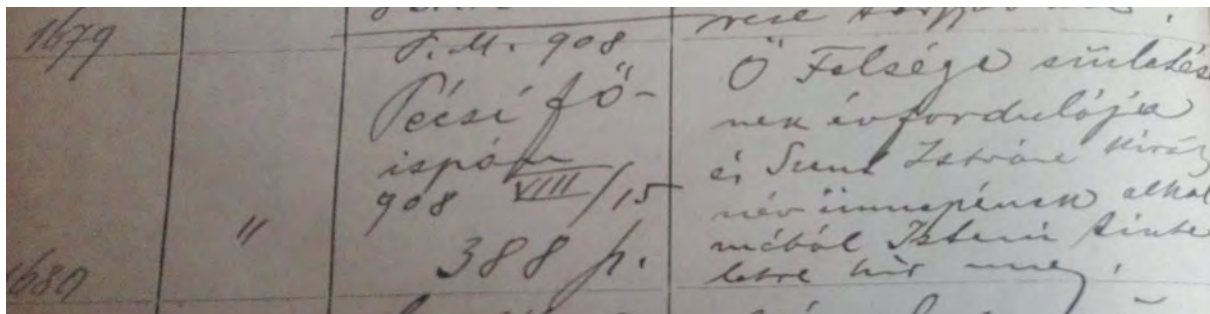
34 Szolgálati jubileum. KK, 23. (1914) 5:172. MNL OL, S 92. 25/4. 319–325.

35 M. LOVAS KRISZTINA: Április 11.: Egy elfeledett nemzeti ünnep sorsa. *Honismeret*, 36. (2008) 2:13–18.

36 MNL Baranya Megyei Levéltár (= BaML), VI.181. b. Pécsi Állami Földmérési Felügyelőség (1851–1867: Pécsi Felmérési Felügyelőség, 1945-től: Állami Földmérés 11. számú Felügyelősége) iratai. B. Szervezeti iratok, 1. Ügyviteli iratok, Iktatókönyv, (= Iktatókönyv) 1908.

37 ZÖLLNER, ERICH: *Ausztria története*. Bp., 1998. 276.

38 MNL BaML VI. 181. b Iktatókönyv, 1908. 1140. bejegyzés (1908. jún. 8.).

■ Bejegyzés a pécsi kataszteri felmérés iktatókönyvéből, 1908 (MNL BaML VI. 181. b. 1908)

ugyancsak felkérték a hivatalt, hogy vegyen részt az istentiszteleten.³⁹

A szervezet dolgozói ezenkívül több esetben kaptak meghívót az uralkodóhoz és Erzsébethez kapcsolódó ünnepekre, istentiszteletekre. A meghívók a helyi előjáróságtól – Pécs város polgármesterétől – érkeztek, de küldött ilyet Baranya vármegye főispánja is.⁴⁰

Egy különleges ünneplési lehetőségre is találunk utalást az egyik iktatókönyvben. 1908. augusztus 15-én érkezett egy levél a pécsi főispántól, amelyben egy istentiszteletre hívja meg a kataszter tagjait. Az ünnep tárgya az uralkodó születésnapjának (augusztus 18.) és Szent István király névünnepe (augusztus 20.) alkalmának együttes megtartása lenne. Érdekes párhuzamnak tűnik a két uralkodó együttes ünneplése, ugyanakkor ez beleilleszkedik az állami emlékezetpolitikába. Voltak törekvések arra, hogy összekössék e két királyt, amellyel a Monarchia összetartozását és a Habsburg-ház uralmát kívánták erősíteni.⁴¹

Idetartozónak tekinthető a gyűjtés a pécsi Kossuth-szoborra, amelyre a szervezet egészét kérték fel a város előjárói.⁴² Az 1894-ben eltemetett magyar államférfira való méltó

megemlékezés jegyében országos mozgalom indult. Pécssett ennek keretében egy szobrot kívántak állítani. 1907-ben a város szerződést kötött Horvay Jánossal, aki már több helyen bizonyította szakértelmét, így a pécsi Zsolnay-szobor esetében is. Az alkotást 1908. május 10-én avatták fel Kossuth Ferenc kereskedelmi és iparügyi miniszter jelenlétében. A kataszteri iktatókönyvekből tudhatjuk, hogy a hivatal valóban maga is részt vett a gyűjtésben, valamint a szoboravatáson is.⁴³

Az ilyen ünnepek célja a közös identitás és kohézió megteremtése volt. A pécsi példák megerősítik a szakirodalmi álláspontot, amely szerint a hivatali szervezetben a hivatali tudatot – és ezzel együtt a közös identitást – az uralkodó (Ferenc József), valamint az alkotmány iránti hűséggel kívánták erősíteni. Néha azonban előfordulhatott az, hogy a hivatal egy ezzel „ellentétes” emlékezetet is támogatott, ahogy láthattuk azt a Kossuth-szobor esetében. Ez a városhoz való kötődést erősítette a „hivatali hűséggel” szemben, e kettő azonban megfért egymással, bizonyítva, hogy sikeres integrációjával a kataszteri szervezet része lett a magyar társadalomnak.

39 MNL BaML VI. 181. b. Iktatókönyv, 1912. 1891 és 1892-es bejegyzés. (1912. jún. 5.).

40 MNL BaML VI. 181. b. Iktatókönyv, 1908.

41 MIHAILOVITS ISTVÁN: I. Ferenc József Szent István ivadéka. *Uj Idők*, 9. (1903) 189–190.

42 MNL BaML VI. 181. b. Iktatókönyv, 1908, 725. bejegyzés (máj. 6.), 833. bejegyzés (máj. 9.).

43 ROMVÁRY FERENC: Kossuth Lajos. *Pécsi Lexikon*. I. Pécs, 2010. 420.

TIMÁR GÁBOR

Adalékok a magyar–román határmegállapító bizottság tevékenységéhez Térkép- és vázlatminták a testület iratanyagából

A trianoni határmegállapítás folyamata és szervezete

Az első világháborút lezáró béke- és határszerződések a leendő államhatárokat vagy a már meglevő vonalakon állapították meg, vagy a teljesen új határvonalakat csak viszonylag nagy vonalakban, kb. települési szinten, illetve vízvázlatokon vagy vízfolyások középvonalán határozták meg. A békekonferencián e vonalak meghúzását az ún. Területi Kérdések Bizottsága koordinálta. Két további bizottság, a Csehszlovák Ügyek Bizottsága és a Román–Délszláv Ügyek Bizottsága döntött a leendő magyar határok többségéről, döntően 1919. februártól április elejéig; az osztrák határt pedig egy harmadik, ad hoc bizottság 1919 nyarán állapította meg.¹ Ezekben a bizottságokban az antant főhatalmak közül Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország és az Egyesült Államok képviseltette magát egyenlő arányban, két-két fővel, a döntéseiket pedig jellemzően konszenzussal hozták. A magyar határ minden kilométere ennek a nyolc embernek a konszenzusos döntése volt; a döntést megelőző, még oly parázs vitákat legfeljebb az eredmény tükrözi, a kisebbségi vélemény leszavazása nem volt gyakorlat. E bizottságokban az érintett államok küldöttei nem szavaztak és nagyon kivételes esetektől eltekintve nem is

lehettek jelen.² Japán a határmegállapítási folyamat e szakaszában érdektelenséget nyilvánított, képviselői nem vettek részt a határvonalak előkészítésében.

A trianoni szerződést határkérdésekben definíciós szinten diktátumnak nevezhetjük. Magyar képviselőt a fent említett határmegállapítási folyamatban nem hallgattak meg, magyar vélemény abban nem kapott semmilyen szerepet. A békekonferenciára a magyar küldöttséget jelentős késéssel hívták meg; mire a békefeltételeket a delegáció kézhez kapta és azokra először válaszolhatott, a békekonferencia gyakorlatilag véget is ért.³ A magyar véleményt 1920 januárjában a francia, a brit és az olasz vezetők előtt ismertető Apponyi Albert beszédének, illetve a delegáció írásos ellenvéleményének, javaslatainak végül a határkérdésekben semmilyen szerepük nem volt, a határokat az eredetileg ismertetett, „lediktált” formában kellett elfogadni. Ez az eljárás ugyanakkor az antant főhatalmakban is keltett némi – semmiképp nem túlértékeldő – belpolitikai feszültséget.⁴ Millerand francia miniszterelnök ezért 1920 májusában kiadott egy ún. kísérőlevelet (Lettre d'Envoi), amelyben kinyilvánította, hogy a szerződésben maradt igazságtalanságok kezelésére az annak értelmében felállítandó, a tényleges határokat a terpen is megvonó határmegállapító bizottságok döntéseiben lesz lehetőség. A még szerződéses

1 Részletesen l. pl. ROMSICS IGNÁC: *A trianoni békeszerződés*. Bp., 2020.

2 Brătianut (1919. február 22-én), Pašičot (február 25-én) és Benešt (március 4-én) a bizottság egy-egy alkalommal meghallgatta. Közülük gyakorlatilag csak Beneš érvelt a magyarok ellen (és feltehetően ez döntött a Csallóköz ügyében); a délszláv és a román delegátus idejének nagy részében a bánsági határszakasz kapcsán egymás ellen érveltek. Általánosságban is, a Román–Délszláv Ügyek Bizottságának idejét inkább foglalta le a délszláv–román, semmint a román–magyar vagy a délszláv–magyar határ ügye.

3 A békekonferencia legfőbb célja a német békeszerződés tető alá hozatala volt. A német törvényhozás azt már az aláírást követő két héten belül, 1919. július 9-én ratifikálta, és 1920. január 10-re az antant nagyhatalmak törvényhozásai részéről is elegendően ratifikálták azt, ekkor lépett életbe a német béke. A békekonferencia ekkor gyakorlatilag véget is ért. A magyar delegáció véleményét már csak ezt követően ismertethette Apponyi Albert 1920. január 16-án.

4 Az Egyesült Államok már 1919 decemberében kilépett a párizsi béke rendezésből.

formában alá sem írt trianoni határok lehetséges revíziója a román, csehszlovák és délszláv felet is válaszra készítette. Párizsi képviselőik már másnap kiadtak egy kommunikét, amelyben üdvözlük Millerand levelét és kifejezik azon szándékukat, hogy ezzel a lehetőséggel – a leendő magyar határoknak a saját javukra történő helyi módosításával – maguk is élni terveznek.

A trianoni szerződés aláírását és ratifikációját követően, 1921 júliusában létrejöttek a leendő magyar határok tényleges terepi kijelölését végrehajtani hivatott határmegállapító bizottságok. Ezekben az antant főhatalmak

csehszlovák határra vonatkozó népszövetségi módosító javaslatok pauszváltozatai és munkatérképei. A második csomó első dossziéiban a határmegállapítással kapcsolatos vízügyi adatok és érvek találhatóak, a továbbiakban az „A”-határszakasz (Marostól délre) és a román–magyar–délszláv hármashatár (triplex) anyaga van összegyűjtve, térképek nélkül. A harmadik csomóba kerültek az említett triplex további adatai és a Marostól délre húzódó határszakaszra vonatkozóan minden térkép- és térképvázlat-melléklet, a többi csomó a határszakaszok rendjében tartalmazza az iratokat:

csomó	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
iratok; határszakasz	működési iratok	Vízügyi iratok és érvek; A	A (folyt.)	B	C	D első fele	D–E	E–F	G	H	K–L	L–M

négy képviselője mellett az érdekelt határos országok egy-egy delegáltja vett részt szavazati joggal. A négy ilyen bizottság magyar delegációinak munkáját a Határmegállapító Központ fogta össze.⁵

A határmegállapító bizottság iratanyaga a Magyar Nemzeti Levéltárban

A magyar–román határmegállapító bizottság anyagai tematikusan rendezettek, azonban iratszinten nem kereshetők. A bizottság „vegyes anyagai” 18 csomóban (összesen 2,53 folyóméter) érhetőek el. Ezek közül a politikai határmegállapítás anyagai az első 12 csomóban vannak; a műszaki munkálatok anyagait tartalmazó további 6 csomót nem tekintetem át. Az első csomóba a bizottság általános működésére vonatkozó iratok kerültek, levelezés a Határmegállapító Központtal és a Nagykövettek Tanácsával. Térképtartalom: a Millerand-kísérőlevélre hivatkozó módosító javaslatok, a népszövetségi iratanyagban is fellelhető térképek (l. következő pont), illetve a délszláv és

Az egyes határszakaszok esetében az első dossziében a magyar és román javaslatok és érvelések, ellenjavaslatok és ellenérvelések szöveges iratai találhatóak. A következő dossziében lelhetők fel a térképek és a térképvázlatok, majd az egyéb iratok (jellemzően a határra vonatkozó helyi beadványok és kérések, vélemények, a bizottsági tagok egyes településeken tett látogatásainak jegyzőkönyvei).

Az anyaggal kapcsolatos legnagyobb hiányosság, hogy a bizottsági jegyzőkönyvek (Procès-Verbal; P.V.) nincsenek sorba rendezve és összegyűjtve; véleményem szerint ez a román–magyar határmegállapítás kutathatóságának legnagyobb akadályja. A P.V.-k nagy része a határszakaszok csomagjaiban, a térképes dossziét követően, de más iratokkal keverve található meg, annál a határszakasznál, amelyre vonatkozó döntéseket tartalmaz. A másik három országhatárszakasz e tekintetben jobb feldolgozottságú. A magyar–csehszlovák határmegállapító bizottság jegyzőkönyvei egységes és összedolgozott formában elérhetőek.⁶ A magyar–osztrák és a ma-

5 A magyar–csehszlovák, a magyar–román, a magyar–délszláv és a magyar–osztrák határt kijelölő bizottságok teljesen eltérő személyi összetétellel működtek, saját működésüket is – a Nagykövettek Tanácsának utasításait betartva – eltérő módon szabályozták.

6 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), S 15 Regnicolaris levéltár térképei, VV-4.-3/1–2. Magyarország és Csehszlovákia határa. Vö. TÖRÖK ENIKŐ: Trianoni határokmanók az MNL Országos Levéltárban. *MNL OL, A hét dokumentuma*, 2020. 06. 03. (elérés ideje: 2022. október 10.).

gyar–délszláv határmegállapító bizottságok magyar tagjai részletes jelentésüket könyv formájában is megjelentették, azokból a politikai határmegállapítás folyamata pontosan rekonstruálható.⁷ A román határ tekintetében ez a lépés még hátra van, ezért a jelen tanulmány következő pontjában foglaltak egy komolyabb feltáró levéltári munka és legalább a határmegállapító bizottság jegyzőkönyveinek rendezése után korrekcióra szorulhatnak.⁸

A magyar–román határmegállapító bizottság működése

A magyar–román határmegállapító bizottság elnöke a francia René Romain Marie Robert Meunier (1860–1957) dandártábornok, további nem közvetlenül érintett antant delegáltjai a brit Alexander Victor Frederick Villiers Russell (1874–1965) ezredes, az olasz Teodoro Paolotti alezredes és a japán Mitsunobu Sano (1883–1942) őrnagy voltak.⁹ A magyar delegáció elnöke Dormándy Géza (1882–1950 u.) vezérkari (vk.) ezredes volt, aki 1921. november 22-én – feletteseivel egyeztetve – a határmegállapítási folyamat közben, a bizottság működési módszere elleni tiltakozásképp távozott. Utána hat hétig Oláh Gyula vk. százados, 1922. január 2-től kezdve Czeke Aladár vk. ezredes, majd Szentmiklós Andor követési attasé, végül május 10-től kezdve Dietrich Alfréd sorhajókapitány (ezredes) töltötték be a biztosi, illetve a biztoshelyettesi tisztséget.¹⁰

A román delegátus Constantin S. Dumitrescu (1868–1935) dandártábornok volt. Az alakuló ülésre 1921 nyarán Párizsban került sor, majd a bizottság rövid bukaresti és budapesti vizit után Nagyváradon kezdte meg tevékenységét, és üléseinek többségét itt, illetve „paritásos” alapon Debrecenben tartotta. Fontos megemlíteni, hogy a bizottság felállásakor a trianoni béke már hatályba lépett, a felek között tehát háborús feszültség nem volt. A „nem érdekelt” nagyhatalmak képviselőinek pártosságát első-sorban a saját nemzetüknek valamely érintett félhez fűződő viszonya határozta meg, amelyet kormányaiktól iránymutatás formájában meg is kaptak. Valamennyi határunk esetében ez éppen a román irányban volt Magyarországra nézve a legkedvezőtlenebb: a francia és az olasz küldött egyértelműen a románokat támogatta, a brit delegátus és a gyakorlatilag „második brit szavazatot” jelentő japán képviselő inkább semleges álláspontot képviselt.¹¹

A bizottság feletti „jogi” felügyeletet a párizsi Nagykövetek Tanácsa gyakorolta.¹² A tanács 1920 júliusában kiadott egy, valamennyi európai határmegállapító bizottságra (tehát nemcsak a magyar határokon dolgozókéra) kötelező érvényű „Általános utasítások” nevű dokumentumot. Ebben megadta a határmegállapítás alapelveit, és ez az irat zárta ki a határ helyi felülvizsgálatának okai közül a nyelvi, nemzetiségi és vallási kérdéseket. 1921 júniusában, tehát közvetlenül a békeszerződés hatályba lépése előtt a tanács megkísérelte fel-

7 VILLANI FRIGYES: *Jelentés a soproni népszavazásról és a magyar–osztrák határ megállapításáról*. Sopron, 1923; VASSEL KÁROLY: *A déli végek elhatárolása a trianoni szerződés szerint a magyar–jugoszláv határrendező bizottság által*. Vassel Károly m. kir. vezérkari tiszteletbeli ezredes, a magyar kormány meghatalmazottjának összefoglaló bizalmas jellegű jelentése. Szeged, 1922.

8 Éppen ezért az iratok fellelhetősége érdekében a jelenlegi rendnek megfelelően a csomószámot is megadom, bár az a levéltári jelzetnek valójában nem lenne része.

9 Az 1922. pénzügyi év végén a japán delegátusok egységesen kiléptek a határmegállapítási folyamatból. Erről a Nagykövetek Tanácsa 1923. április 21-én tájékoztatta a magyar–román határmegállapító bizottságot, ahogy arról is, hogy a Tanács március 28-i ülésén úgy döntött, hogy a japánok távollétében hozott határmegállapító bizottsági döntések továbbra is érvényesnek tekintendők; MNL OL, K 51. Miniszterelnökségi Levéltár, Magyar–román határmegállapító bizottság magyar delegációja (= K 51). HAT–1923/2804.

10 SUBA JÁNOS: A magyar–jugoszláv–román hármashatárpont kijelölése, 1922–1925. *Köztes-Európa*, 7. (2015) 93–107. (= SUBA, 2015).

11 Nagy-Britannia és Japán 1902 és 1922 között szövetségi viszonyban álltak; a határbizottságok európai ügyekben egyébként távolról sem érdekelt japán delegátusai pedig általában a britekkel szavaztak. Dormándy jelentése szerint Sano őrnagy franciatudása sem volt elegendő az érdemi bizottsági munkához; MNL OL, K 51. HAT–1921/10. 1.

12 Elnöke a mindenkor francia külügyminiszter, tagjai az antant főhatalmak párizsi nagykövetei voltak; a békerendezésből kilépett Amerikai Egyesült Államok nagykövete tanácskozási joggal vett részt.

oldani a nemzetiségi igazságtalanságok orvoslását ígérő Millerand-kísérőlevél és az ezt kizáró Általános Utasítások közötti ellentmondást. Az ekkor kiadott „Pótutasítások” már kizárólag a magyar határt megállapító négy bizottságra, így a magyar–román határmegállapító bizottságra vonatkoztak. A részletekben nem elmerülve, annak lényege az volt, hogy a bizottságok többségi szavazatával a Nagykövetek Tanácsán keresztül a Népszövetség elé lehetett utalni olyan határmódosítási javaslatokat, amelyek a trianoni szerződésben név szerint említett földrajzi pontok hovatarozását is érintették.¹³ A fenti két utasítás azonban távolról sem volt egyértelmű; a bizottság kérésére a tanács több alkalommal szolgált jogértelmezéssel.

A bizottság tevékenysége két világosan elkülönülő feladatcsoportra vált: először a békeszerződésben nagyon vázlatosan definiált határ pontos helyzetéről kellett döntést hoznia, majd e határ műszaki megjelöléséről és dokumentálásáról is gondoskodnia kellett. Az első feladatcsoportot politikai határmegállapításnak nevezük; jelen tanulmányban csak ezzel foglalkozunk. A politikai határmegállapítás is több fázisból állt: először el kellett dönteni, hogy a határ pontosan kövesse-e a trianoni szerződésben megadott községek közötti vonalat, illetve hogy az ott nem említett községek melyik országhoz kerüljenek. Arról is dönteni kellett, hogy a községek kataszteri hatá-

rát megtartsák-e, vagy attól valamilyen helyi okból (közlekedési-vasúthálózati, vízrajzi, tulajdonviszonyokat érintő gazdasági okokból), vagy egyszerűen lerövidítsék a leendő határt a túlságosan kiugró községi területek levágásával.

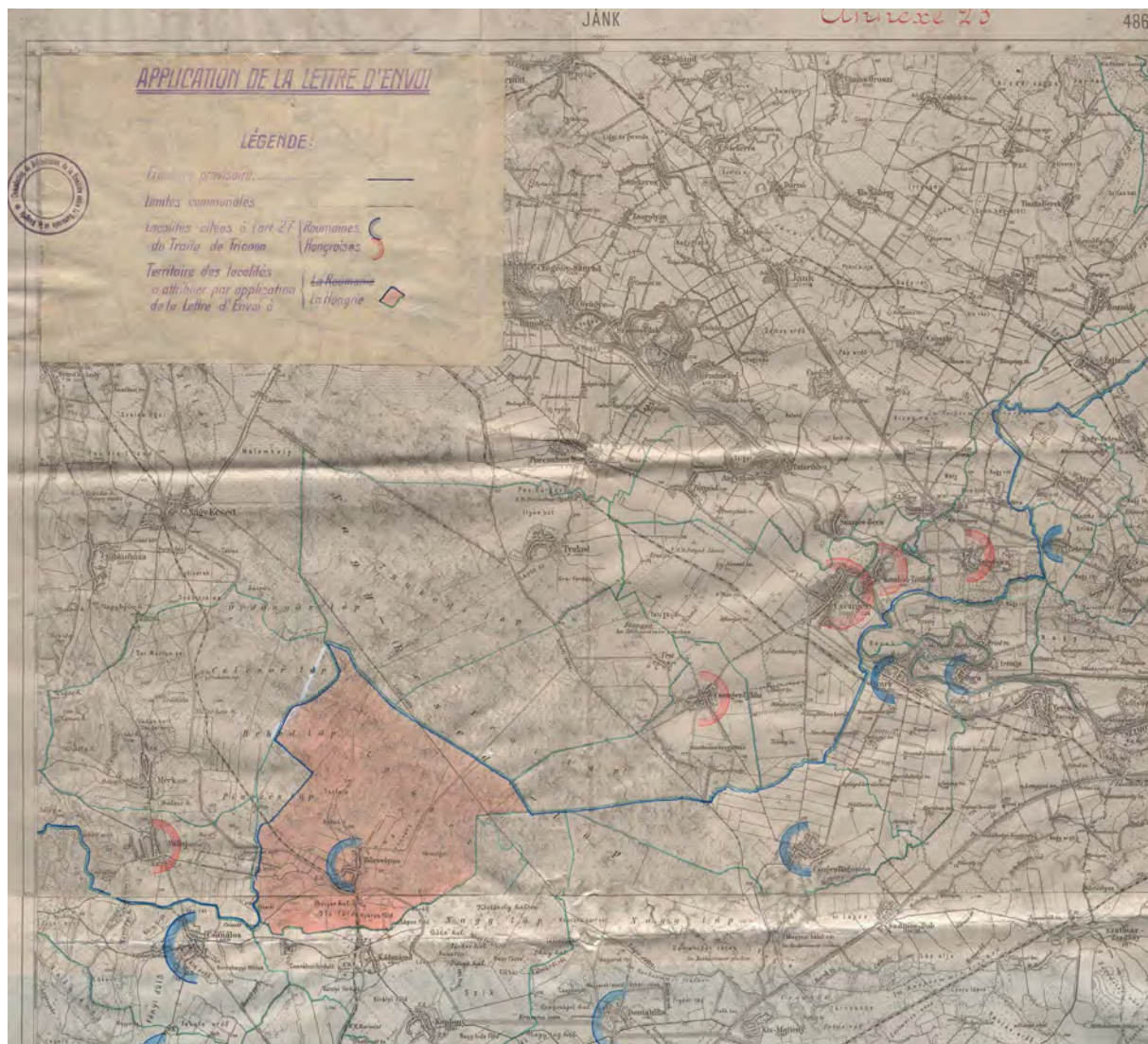
Az első lépés tehát annak eldöntése volt, hogy a határ kövesse-e a békeszerződésben meghatározott vonalat. A magyar és a román fél is a Millerand-kísérőlevélre hivatkozva az ettől való eltérést javasolta. A magyar fél első lépésben több mint 33 település (benne Arad, Nagyvárad

■ 1. A magyar delegáció áttekintő határjavaslata, a Szatmárnémetire, Aradra és a határ mentén futó vasútvonalat átlépő bármely más területre vonatkozó igény visszavonása után (MNL OL, K 51. HAT-1922/1102. melléklet)

¹³ Ilyenre végül mind a négy határunkon született példa. Az osztrák határ jelentősebb módosítását is elfogadta az ottani bizottsági többség, a javaslatot a Nagykövetek Tanácsa csökkentett területtel utalta a Népszövetség elé; ebből lett végül a Pinka-völgyi határkorrekció. A csehszlovák határon a somoskő-somoskőújfalui korrekcióról az elmúlt lapszámban már írtam: TIMÁR GÁBOR: Telekhatárból államhatár – Két példa a magyar–csehszlovák határmegállapítás folyamatából. *Catastrum*, 9. (2022) 3:47–53. (= TIMÁR, 2022). A délszláv és a román határra vonatkozó korrekciók eljutottak a Népszövetség elé, ahol azonban a rutinos szerb és román diplomácia „elsüllyesztette” azokat, mivel határidőre ott döntés nem született, a Nagykövetek Tanácsa e javaslatokat végül saját hatáskörben elvetette. A soproni népszavazás jogi környezete más volt.

■ 2. Térképmelléklet Börvély Magyarországhoz csatolásának javaslatához, amelyet a határmegállapító bizottság a Nagykövetek Tanácsához intézett.¹⁴ Hasonló térkép készült Nagypalád, Ant, Kispereg Magyarországhoz, illetve eltérő színezéssel a nagylaki vasútállomás Romániához csatolásának anyagához is (MNL OL, K 51.)

és Szatmárnémeti) átadását kérte.¹⁵ A román javaslat Magyarcsanád, Kétegyháza, Méhkerék, (Körös)Szakál, Kőrösszegapáti, Bedő, Pocsaj, Nagyléta, Kakad, Nyírábrány, Álmosd, Bagamér, Vállaj, Ura és Csengerújfalu települések,

Nagylak Magyarországnak ítélt külterülete és vasútállomása, Sziondapusza (Battonya külterülete), Vizespusza (Dombegyház külterülete), Lökösháza (akkor Elek külterülete), Kézapusza (Mezőgyán külterülete), illetve a határvonaltól

14 Delimitation of the Romanian–Hungarian border – Conference of Ambassadors, R603-11-21430 (1922. 06. 12.). <https://archives.unige.ch/delimitation-de-la-frontiere-roumano-hongroise-conference-des-ambassadeurs-paris-envoie-le-rapport-de-la-commission-de-delimitation-de-la-frontiere-roumano-hongroise-demande-que-cette-question-soit-inscrite-a-lordre-du-jour-de-la-prochai> (elérés ideje: 2022. 10. 30.)

15 MNL OL, K 51. HAT-1922/639. 2. – a hivatkozott anyagban található lista valószínűleg nem teljes (vö. 1. kép), a határ középső, Gyula–Nagykároly közötti részét nem említi, pedig legalább egy itteni település (Ant) átcsatolásának ügye a Nagykövetek Tanácsáig jutott. Szakirodalmi említés van egy olyan térképre, amelyen a magyar igények Zilahig terjednek, ezt azonban az iratanyagban nem sikerült fellelni; BACSA GÁBOR: Porgány község és a hármas határpont. *Honismeret*, 29. (2001) 4:38–35., 30. A Nagyváradra vonatkozó igényt Sano őrnagy jelentése erősíti meg, l. UMEMURA, YUKO: A japán-magyar diplomáciai kapcsolatok alakulása Juichiro Imaoka tevékenységén keresztül (今岡十一郎の活動を通して観る日本・ハンガリー外交関係の変遷). *International Relations Review (国際関係論叢)*, 2. (2001) 2:186.

messze keletre kiugró Radványpuszta (Geszt külterülete) és Tamásipuszta (Körösnagyharasny külterülete) átadását kérte.¹⁶

A bizottság antant delegáltjai ennek hatására mind földrajzi, mind ügyrendi értelemben korlátozták a felek (gyakorlatilag a magyar fél) lehetőségeit. Utóbbiról Dormándy így jelentett: „Kijelentették, hogy kiigazításokat csak egyszer lehet proponálni, alkunak helye nincs, azaz, ha egyszer egy nagyobb kiigazítást kérünk, és azt a bizottság elutasította, nem lesz módunkban ugyanazon tárgyról újabb javaslatot tenni leszállított mértékben.”¹⁷ Földrajzi értelemben a módosítási lehetőségek határát a „békeszerződés vonalának bázisa” jelentette, amelyet a bizottság a hegység lábánál fekvő városok és az azokat összekötő, illetve összekötendő vasút vonalában adott meg; így a fenti magyar javaslatból Szatmárnémeti és Arad igényét azonnal elutasították. Ezt a vonalat 1921. szeptember végén a bizottság felterjesztésére a Nagykövetek Tanácsa is elfogadta. A magyar delegátus ezt követően egy térképben összegezte a (csökkentett) igényeket (1. kép).

A településszintű vita néhány hónapig tartott, gyakorlatilag a szerződésben rögzített vonalat eredményezte. A bizottság egy öt területrészt tartalmazó csomagot küldött a Nagykövetek Tanácsa elé. Véleményt kértek Kispereg, Ant, Börvény és Nagypalád települések Magyarországhoz, illetve a szerződésben Romániának ítélt

Nagylak község szintén a békeszerződés által Magyarországhoz rendelt vasútállomásának, lényegében a község kataszteri területe így levágott nyugati részének Romániához juttatásáról (2. kép). Ez a javaslat nem kapott pozitív döntést a Tanácsban, illetve a Népszövetség előtt. Ezt követően a bizottsági munka a települések közti határvonalak megvonását jelentette, amelyet a következő pontban mutatok be.

Döntéstípusok és térképmelléletek

A magyar–román határ betűkóddal jelölt minden szakaszához elkészült egy olyan tér-

16 A román kérés szintén az 1920. májusi Millerand-féle kísérőlevélre vonatkozott. A magyar delegáció végig vitatta ennek megalapozottságát, tekintve, hogy a kísérőlevél az „igazságtalanságok” (injustice) kiküszöbölését ígérte, márpedig a magyar álláspont szerint a területeket elvevő Románia nem nyilváníthatja saját szerzeményei határát igazságtalannak.

17 MNL OL, K 51. HAT-1921/10. 2.

■ 3. Első – de az aradi igény leszavazása után napirendről lekerült – magyar határjavaslat a Maros déli oldalán. A piros és kék vonal az előzetes határváltozatokat (demarkációs vonalat) jelöli, barna a délszláv–román határ előzetes vonala a sèvres-i egyezmény szerint (ez később kétoldalú megállapodással itt nyugatra tolódott), a zöld vonal a magyar javaslat Porgány, Bolgártelep, Valkány, Óbesenyő, Keglevichháza, Nagyszentmiklós, Sáralfalva, Egres és Szentpéter visszacsatolására (MNL OL, K 51. HAT-1922/679-5)

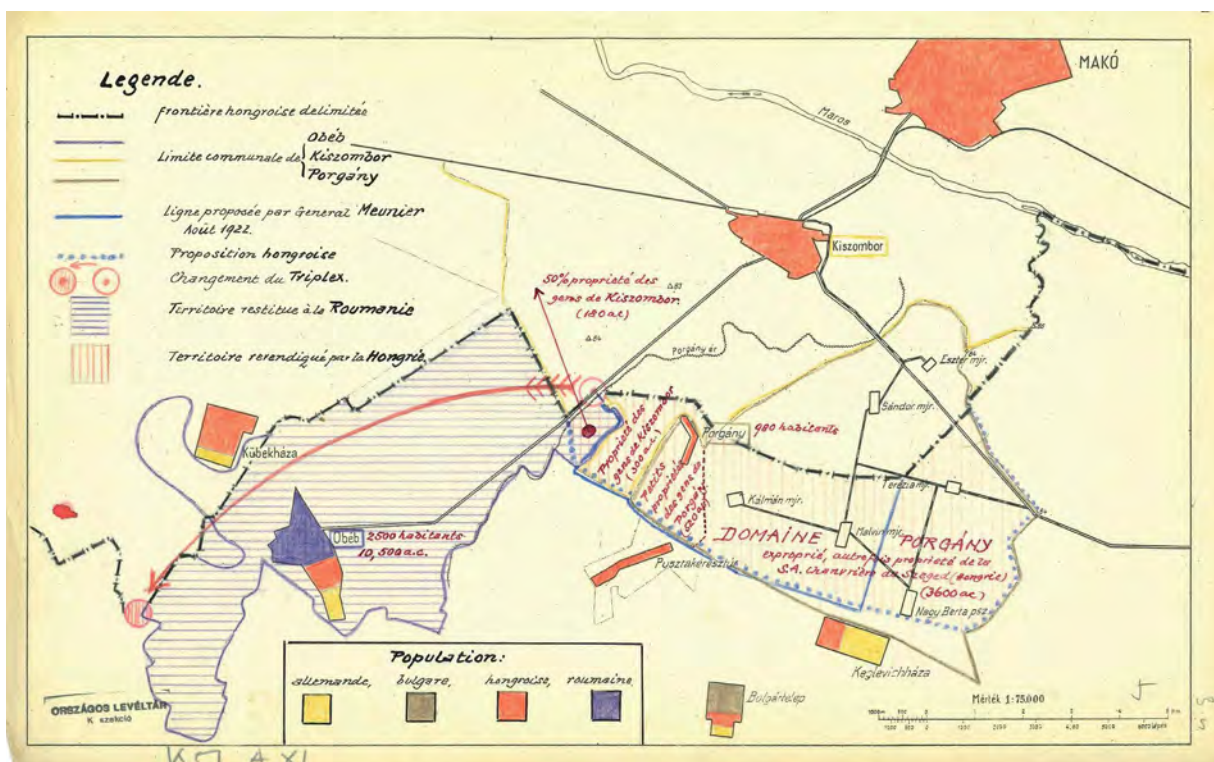

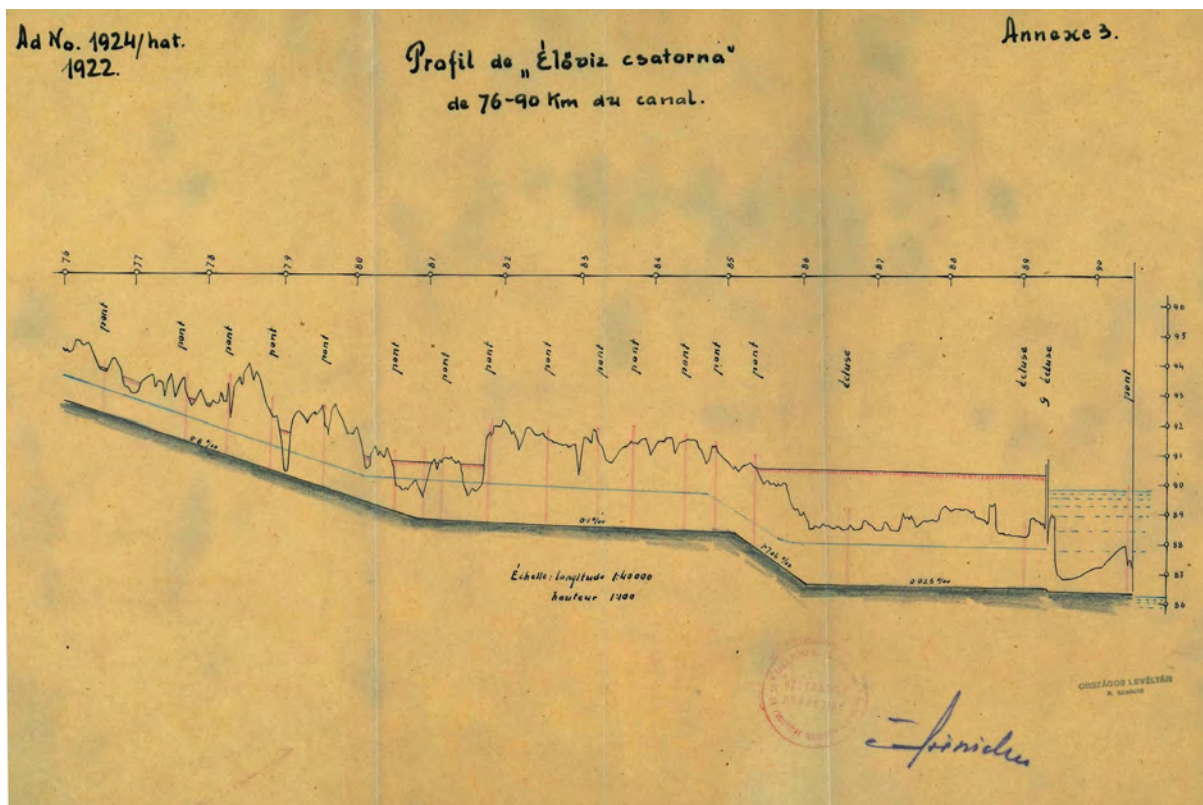
- 4. A „C”-jelű, Battonyától Elekig húzódó határszakaszra vonatkozó magyar (piros) és román (sárga) elképzelések, az ideiglenes határ (demarkációs vonal) kék színnel jelezve. Itt már egyik fél javaslatai sem vonatkoznak a békeszerződésben a másik félnek ítélt településre; a viszonylag nagyobb (és a térségben elutasított) román igények az eredeti javaslatukban megnevezett Szionda-, Vizes- és Lökösháza pusztára vonatkoznak (MNL OL, K 51. 5. csomó C2 dosszié)

kép, amelyen kék vonallal a határmegállapítás idején érvényes demarkációs vonal, pirossal a magyar, sárga vonallal pedig a román javaslat szerepelt. A térképek nagy méretarányban és nagy méretben készültek el, ezért szkennelésük meghaladta a gyorsan rendelkezésre álló technikai lehetőségeket. Kisebb méretarányú áttekintő térkép viszont minden szakasról elérhető; ezek viszont egyes esetekben nem tartalmazzák a románok által javasolt vonalat.

A szövegesen is benyújtott összefoglaló határjavaslatokhoz tartozó térképek mellett találjuk azokat a jellemzően gazdasági, néprajzi és vízrajzi térképeket és vázlatokat, amelyek az egyes (a 4. kép térképén betűjelekkel megadott) pontokhoz tartozó módosításokat alátámasztják, akár magyar, akár

- 5. Kiszombor–Óbéd–Porgány térségének nemzetiségi megoszlása. Az igen hosszadalmas vita Porgány hovatartozásáról zajlott és érintette a magyar–román–délszláv hármashatárpont áthelyezésének ügyét is (MNL OL, K 51. 2. csomó A2 dosszié)

6. A Nagylak nyugati részén új határként kijelölt Élvíz-csatorna magassági hossz-szelvénye, amely elsősorban a csatorna marosi torkolatpontjának hovatartozása ügyében volt érv a magyar oldalról (MNL OL, K 51.)

7. A kötegyáni állomás román felosztási terve (vastag sárga vonallal), a magyar javaslat a kék színnel jelzett ideiglenes határ fenntartása volt, és végül ez is lett a végeredmény, az északi oldalon még Magyarország számára kedvező módosítással. A térkép piros színnel jelzi az erdőgyaraki vonal lehetséges romániai eléréseit Nagyvárad felől. Ennek a vonalszakasznak végül 1924-től – a nagyvárad–aradi román fővonal Nagyszalonta–Kisjenő közti szakaszának megépítésével – megszűnt a jelentősége (MNL OL, K 51. HAT-1922/1560. melléklet)

román oldalról. Gazdasági térképek jellemzően ipari objektumok hovatartozásának vitásakor kerültek elő, több esetben korábban önállóan ki-

adott vagy más kiadványok mellékleteként szerepelt térképek kerültek ide.

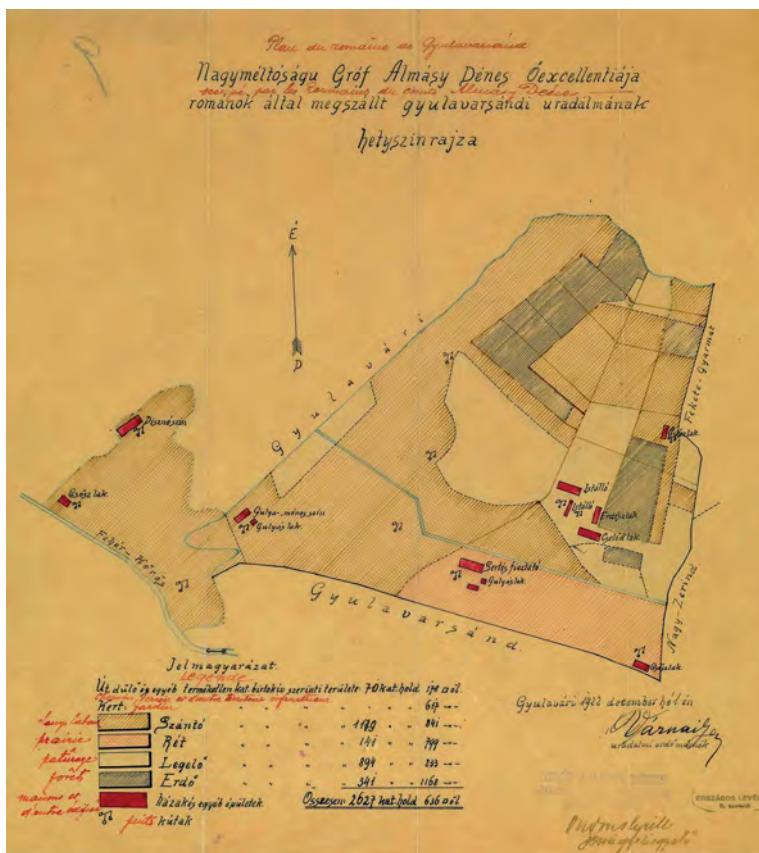
A határmegállapítás folyamatában kezdettől fogva, de ezen utolsó fázisban is kiemelt szerephez jutottak az utak és a vasutak. Bár a vasútvonalak szerződéshez képesti átcsatolására végül egyik irányban sem került sor, érdemi vita volt arról, hogy a kötegyáni vasútállomást kettévágja-e, és ha igen, hol vágja ketté a határ. Ennek azért volt jelentősége, mert a nagyvárad–szegedi fővonalról a magyarországi Vésztő felé északnyugatra és a leendő romániai Erdőgyarak felé délkeletre futó vonalak is innen indultak.

A Nagykövetek Tanácsa Általános Utasításainak fő szabálya az volt, hogy a települések hovatartozásának eldöntése után lehetőség

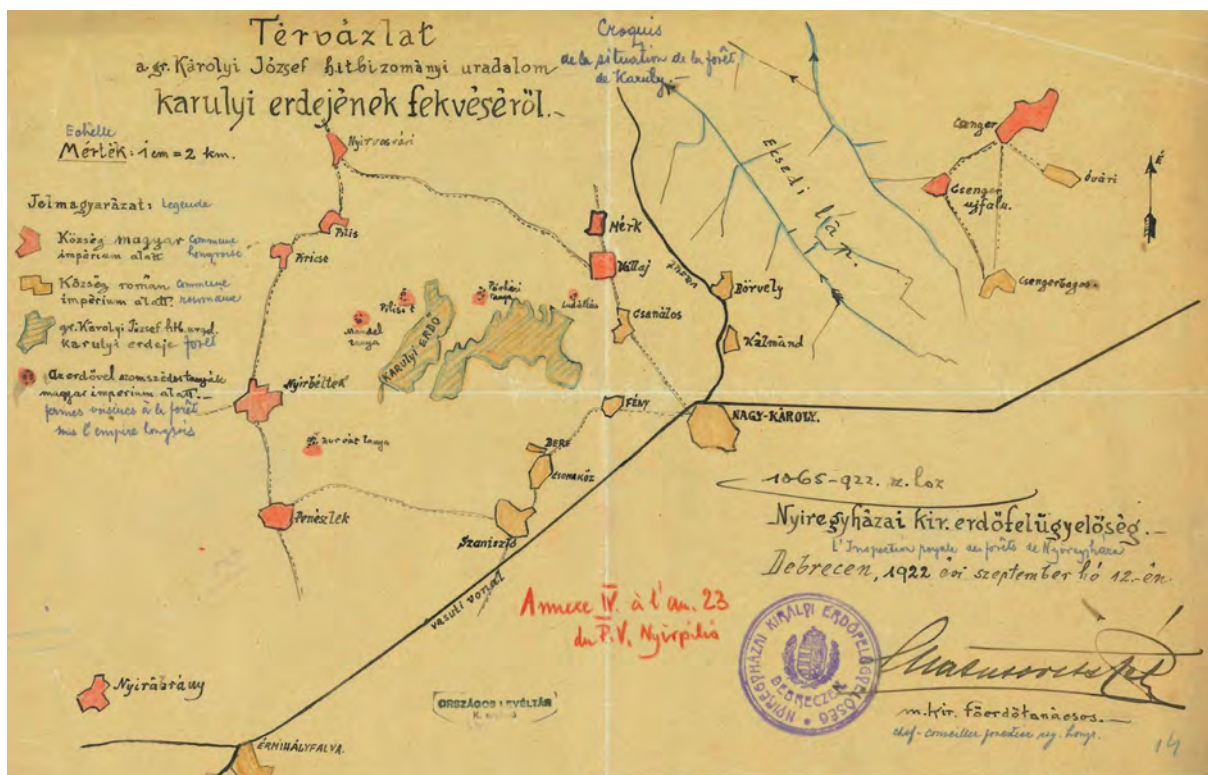

■ 8. Közút- és vasútfejlesztési irányok a szatmári síkság Magyarországon maradt részén az új határok megvonása után. Szaggatott piros vonalak jelzik a megépítendő új műutak vonalát. Különösen érdekes a keresztcsíkozott fekete vonallal jelzett építendő új vasút: a Szatmárnémeti–Fehérgyarmat-vonalnak nem volt kapcsolata a magyarországi vasúthálózattal, így Fehérgyarmatot össze kellett kötni a mátészalka–csengeri vasútvonallal. Az összekötés 1926-ban végül az itt jelzett vonaltól északra, Kocsord irányából történt meg (MNL OL, K 51. HAT-1923/2623. melléklet)

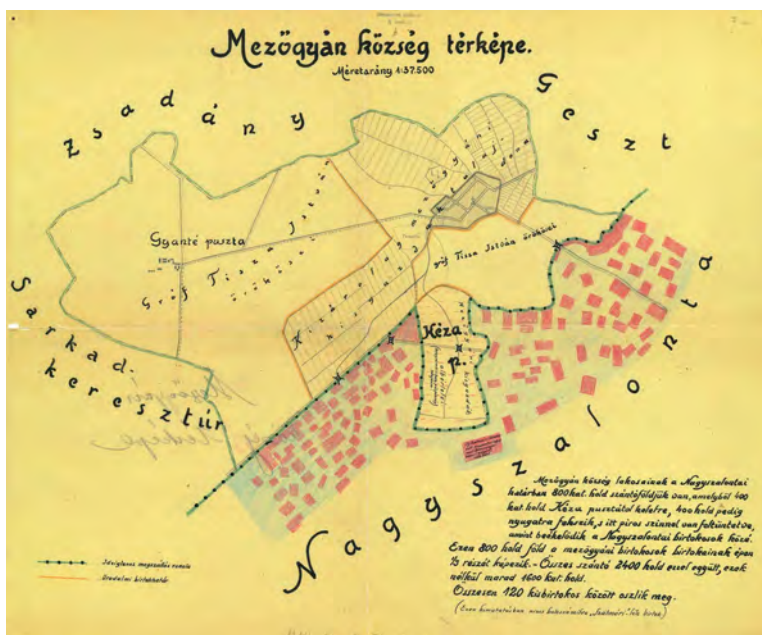

■ 9. Almásy Dénes grófnak a Romániához került Gyulavarsánd község északi részén fekvő birtoka a Magyarországnak ítélt Gyulavárival is szomszédos volt, és ő Magyarországon szeretne volna azt tartani. A határmegállapító bizottság elfogadta a kérést, az új határ a birtok déli és keleti oldalán fut (MNL OL, K 51. 6. csomó, D2 dosszié)

- 10. Károlyi József gróf Csanádos és Nyírbétek közti erdőbirtokának vázlata. A viszonylag nagy és szinte lakatlan területen végül a térképen „Karolyi erdő” néven mutatott nyugati erdőrészt Magyarországon maradhatott annak ellenére, hogy az már a Romániának ítélt községek közigazgatási területére esett (MNL OL, K 51. HAT-1922/1065. melléklet)

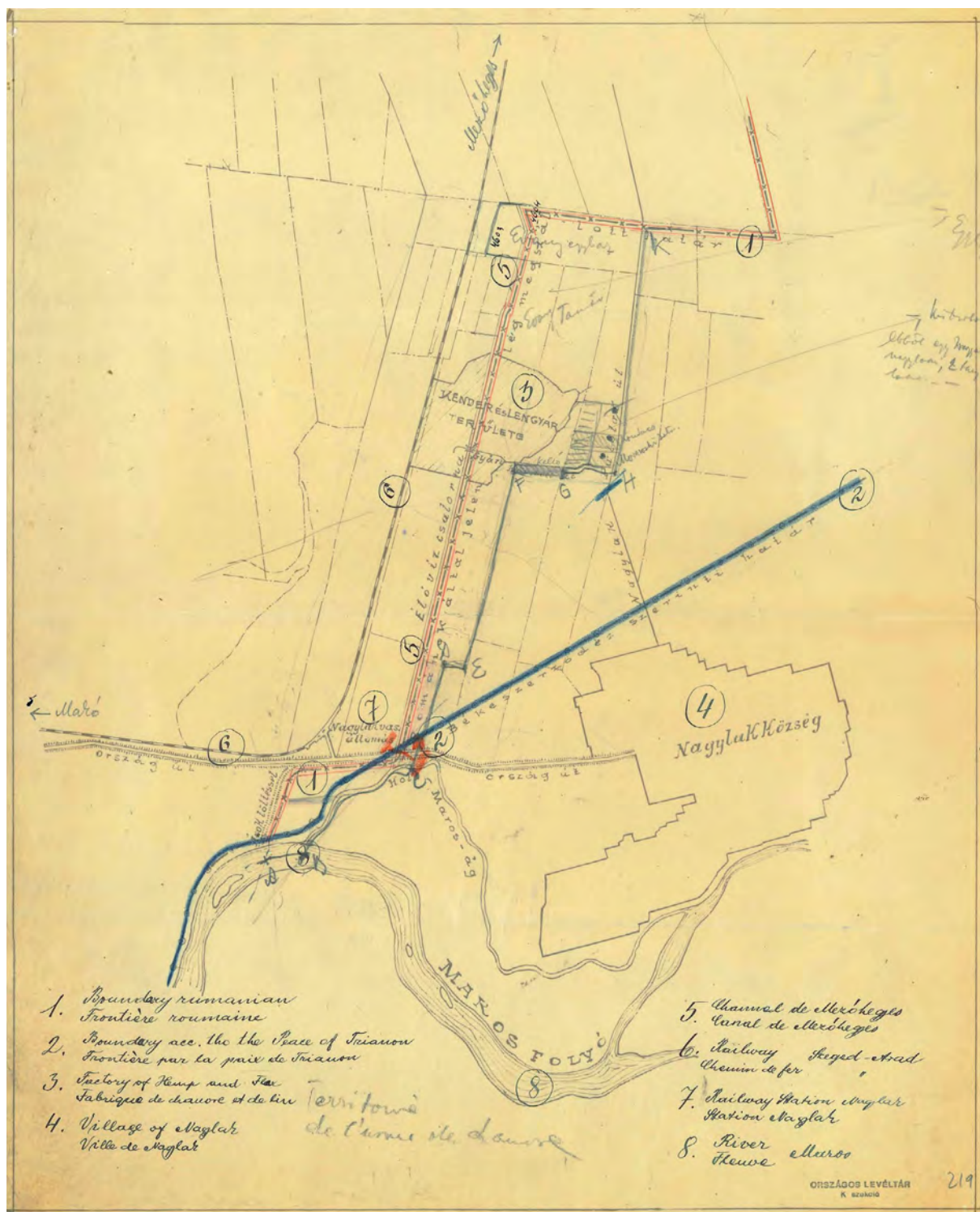

- 11. Mezőgyán közigazgatási határa és az azon húzott (zölddel jelölt) demarkációs vonal, illetve a község átnézeti birtokszerkezete. A határmegállapítás folyamatának első szakaszában ez neuralgikus pontnak számított, mert a község déli határán levő Kéza-pusztát mint „kiugró területrészt” a románok betették a Millerand-kisérőlevél alapján kért területi csomagba, és a mezőgyáni gazdák Nagyszalonta határában is sok telekkel bírtak. A kérdés ezen a területen Magyarország javára dőlt el: nemcsak Kéza-pusztá maradt Magyarországon, de a nagyszalontai határ bő 30 négyzetkilométeres része (a mai Újszalonta) is (MNL OL, K 51. 8. csomó, E2 dosszié)

szerint azok közigazgatási határán húzódjon az államhatár. Ettől különösen indokolt esetben a tulajdonviszonyok alapján is el lehetett térni. A nagybirtokosoktól a leendő határ mentén fekvő vagy még inkább a határ által szétvágott birtokaik esetén – és itt általában elég kiterjedt, sokszor több négyzetkilométeres területekről beszélünk – bekérték a véleményüket a hovatarozásról, amit aztán vagy figyelembe vettek, vagy nem. Emiatt a térképmelléletek közt érdekes birtoktérképeket és -vázlatokat is találunk.

Egy nagybirtok hovatarozásának „határmódosító hatásával” felér sok kisbirtok is, ha tényleg sok van belőle. Ha egy község területén sok olyan külterületi föld van, amelyet a kataszteri nyilvántartás szerint is olyan

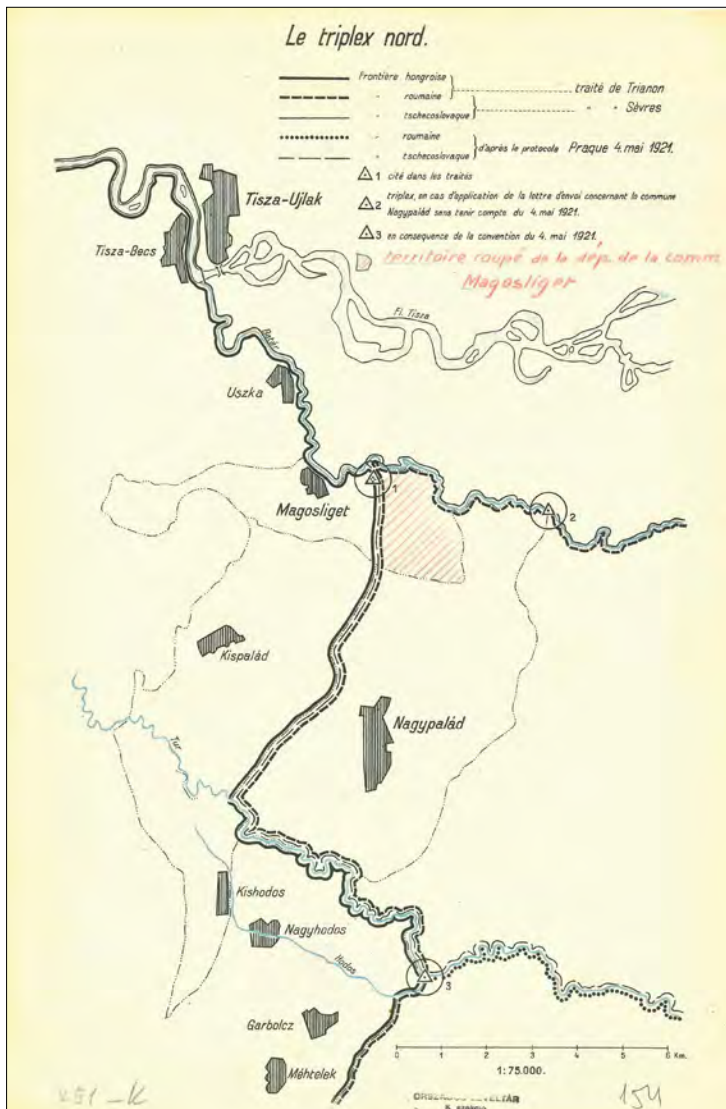

■ 12. Nagylak – a Makó–Mezőhegyes vasútvonal miatt – Magyarországon maradt részének tulajdonviszonyai. A végleges határ a piros vonalnak két ponton (a vázlaton 1. és 3. számmal jelzett területrészek) Magyarország javára történt kisebb módosításával állt elő. A piros vonal észak–déli egyenes része az Élővíz-csatorna, amelynek torkolata végül a határra került, ahogy a 6. képen alátámasztott kérés is szólt (MNL OL, K 51. 4. csomó, B2 dosszié)

gazdák birtokolnak, akik egy másik országhoz kerülő településen élnek, ez indok lehetett a településhatárt követő államhatár módosítására. Ez meglehetősen elterjedt és elfogadott gyakorlat volt minden határszakaszunkon.¹⁹

A magyar–román határmegállapítás különlegesen neuralgikus pontjai a hármashatárpontok (triplexek) voltak. A trianoni és az utódállamok egymás közti határait is szabályozó sèvres-i szerződések szerint a magyar–román határnak sem a déli, sem az északi végén levő triplex nem ott lett volna eredetileg, ahol ma van. Az északi végpontot az 1921. május 4-i prágai csehszlovák–román egyezmény módosította. A területcsere-megállapodás értelmében itt Csehszlovákia jutott három, határ menti (színmagyar lakosságú) faluhoz, emiatt a triplex délebbre került (13. kép). És még ez volt egyszerűbb eset. A határ másik végén kifejezetten rossz hangulatú, hosszú vita alakult ki Porgány hovatartozásáról és a triplex helyéről.²⁰ Itt is területcsere volt a probléma hátterében: a délszláv és a román fél 1923. november 24-i belgrádi megállapodása értelmében itt két falut Románia kapott a szerbektől, a triplex tehát délnyugat felé mozdult el. Azaz mozdult volna: a Porgány miatt neheztelő magyarok minden hivatali ügyességüket bevetették az ügy húzására-halasztására, végül Románia bérbe adott 99 évre egy 13 kilométer hosszú és egy méter széles te-

13. A magyar–román–csehszlovák hármashatárpont áthelyezése Magosligettől Garbolchoz a román–csehszlovák területcsere-megállapodás folyamánaképp. Nagypalád érintette volt a Nagykövek Tanácsa elé is jutott visszacsatolási tervnek, de a területcsere ezt amúgy is felülírta volna. Piros sátrózás jelzi Magosliget falu végül Csehszlovákiához került külterületi részét (MNL OL, K 51. 12. csomó, L-M2 dosszié)

rületsávot a délszláv államnak a magyar határ mentén, így a triplex a második világháború utáni megegyezésig a régi helyén maradt.²¹

19 TIMÁR, 2022.

20 A politikai magyar–román határmegállapítás iratanyagának kb. a tizedrésze kapcsolódik ehhez a kb. ezerfős (magyarlakta, de végül Romániához került) településhez és a triplex elhelyezéséhez.

21 SUBA, 2015; TIMÁR GÁBOR – VARGA NORBERT: The border triplex of Hungary, Romania, and Serbia – a one-metre-wide stripe of the Yugoslav state and its representation in the border maps. *e-Perimetron*, 17. (2022) 3:130–136.

szították el.³ Márton a későbbiekben számos publikációban foglalkozott földrajzinév-tári kérdésekkel, az ELTE professzoraként oktatói, témavezetői munkásságába is beillesztette, a tengerfenék modern névrajzával nemzetközileg is jegyzett eredményeket ért el.⁴

Az előzetes névtervvel párhuzamosan készültek a névkartonok. Ezeken nemcsak a névalakokhoz szorosan kötődő adatok szerepelnek (forrásmegjelölés, típus, lokalizáció, kereső négyzet), hanem minden olyan körülmény is, amely a névalak megformálását befolyásolta, így például a családnévi eredet, a szomszéd településsel való összehangolás, illetve hány van az adott alakú névből az országban stb. Az utóbbi különösen az azonos nevű vízfolyások esetében volt fontos, nehogy például a négy Gyöngyös folyóhoz tartozó települések összekeveredjenek. A névkartonok anyagából helyi egyeztetési űrlapok készültek, ezeket az előzetes névterv vonatkozó részletével együtt a helyi tanácsok által kijelölt, jó helyismerettel rendelkező adatközlők segítségével véleményezték. Korábban postai úton tervezték az egyeztetést lebonyolítani, de igen kedvezőtlen tapasztalatok halmozódtak fel. Így a községenkénti személyes egyeztetés maradt, amit nyomtatékosított, hogy az értesítést a Minisztertanács Tanácsi Hivatalán keresztül kapták a helyi tanácsok. Az egyeztetéseket a Földmérési és Távérzékelési Intézet (= FÖMI) és az annak megbízásából tevékenykedő földhivatali dolgozók végezték. Mint azt korábban említettük, a Földrajzinév-bizottság (= FNB) munkabizottságot alakított a névanyag tételes átvizsgálására, a teljes ülések kompetenciája az általános szabályozás és a kérdéses esetek eldöntése maradt.

A legfontosabb részfeladatok a helyesírási egységesítés, a vízfolyások és csatornák névének egységesítése, a nyelvjárási alakok kezelésének módja (tájszóhasználati kérdések) és a használandó földrajzi köznevek körének

meghatározása, illetve az idegen (nemzetiségi) nyelvű földrajzi nevek írásmódja volt.⁵ Ilyen jellegű megfontolások természetesen minden korábbi térképszerkesztési munkának is a részét képezték, azonban – a változatokat is beleszámítva – több százezres bázis, amelyet alapvetően a KV munkatársai készítettek el, korábban nem állt rendelkezésre. Így az FNT névanyagának tárgyalása a korábbi irányelvek és szabályzatok (köztük a FÖNMÍSZ) folyamatos kiegészítésével járt együtt, hiszen korábban sehol fel nem jegyzett névalakok ezrei jöttek elő.⁶ Az időben részint párhuzamosan zajló nagy nyelvészeti névgyűjtések során ezek a problémák nem vagy nem ilyen mélységben jelentkeztek, hiszen fő céljaik között éppenséggel a nyelvi sokszínűség őrzése és dokumentálása szerepelt, nem pedig a földrajzi nevek normatív használatának (térképek, tankönyvek, sajtó stb.) előmozdítása.

A helyi javaslatokkal és a más ágazati szereplőkkel való egyeztetések után előállt terjedelmes (megyénként több ezerre rúgó) névanyagot először a munkabizottság vizsgálta meg. Az esetek többségét természetesen a világos szerkezetű, egyértelműen kategorizálható és/vagy jelentéstanilag átlátszó nevek alkották, amelyek leírása a meglévő szabályzatok alapján nem okozhatott problémát. Nézzünk példákat azok közül a döntést igénylő esetek közül, amelyeket a Földrajzinév-bizottság teljes ülése elé terjesztettek! A Győr-Sopron megyei első tárgyalási anyag kilenc oldalán, a probléma lényegét rövid magyarázattal közölve várt bizottsági jóváhagyásra: „Iváni-dűlő: *a helyi javaslat szerint Iványi-dűlő, de mivel a név az Iván községgel szomszédos Himod területén van, ebben a formában adjuk.*” Eleinte több általános kérdést kellett megvitatni: „Háromház: *Lakosság nélküli település (tanya). Lehetne Három ház is, mert a ház utótag a Tel. szerint (2/b pont) csak településrésznévként egybeírt. A FÖNMÍSZ 10.*

4 <http://lazarus.elte.hu/hun/dolgozo/marton.htm>

5 A helyesírási kérdéseket illetően lásd MIKESY GÁBOR: Egységesítés a földrajzi nevek használatában. Szemelvények a Földrajzinév-bizottság történetéből, 1970-es évek. *Catastrum*, 9. (2022) 2:45.

6 *A földrajzi nevek és megjelölések írásának szabályai*. Kidolgo. és összeáll.: FÁBIÁN PÁL – FÖLDI ERVIN – IFJ. HÓNYI EDE. Bp., 1965. (= FÖNMÍSZ).

szabálya alapján egybeírható, ha nem megelőlésnek tekintjük. Általában kérdés, hogy a lakosság nélküli korábbi külterületi lakothelyek viszszerülnek-e a szokásos földrajzinév-írású kategóriába, illetve megjelölésekké válnak-e akkor is, ha az újabb elnevezés épületekre vonatkozik.” A településrészi egybeírás mellett szólt a döntés. Később egyszerűbb előterjesztések születtek. Egy példa a csoportban tárgyalt kérdéses esetekre, Szolnok megye tárgyalási anyagából: „az Abádszalók és Kunhegyes környékén gyakran előforduló Gyócs név (Burai-Gyócs, Gyócs 54 lakos, Kis-Gyócs terület, Kisgyócs v.m. 20 lakos, Mirhó-Gyócsi-csatorna, Nagy-Gyócs, Vincemajori-Gyócs). Az a vélemény alakult ki, hogy az l kieséséről lévén szó mindenütt Gyolcs alakot kellene helyreállítani. Ez azonban meggondolandó, részben a két lakóhely, részben a vasúti megállóhely nevének nyilvánvalóan meglévő hagyományos ereje miatt.” A 33. ülés azt az iránymutatást adta, hogy „a felsorolt nevek l nélküli formában helyesek, pl. Gyócs stb.”

A FÖNMÍSz függeléke tartalmazza a kötőjellel kapcsolódó és az utca, út, tér stb. jellegű, így külön írandó földrajzi közneveket. Minden megyei kötet anyagából – bizottsági döntés alapján – jelentősen bővült az eredeti lista. Már az első, 1976–77-ben tárgyalt Győr-Moson-Sopron megyei anyag 56 elemmel egészítette ki az első és 6 elemmel a második kategóriát: árokköz, csikólegelő, csucska, irtásföld, gulyajárás, közlegelő, legelőerdő, rétköz, szérűhely, televény, tóköz, vitéztelek stb., illetve csordaút, hegyút, tagút stb. Az -s képzős növény- és állatneveket (kányás, nyulas stb.) kezdetektől a földrajzi köznevek közé utalták, még ha nem is szerepelnek a különböző összeállításokban. 1978-ra több mint 1800 szót azonosítottak kötőjellel kapcsolódó földrajzi köznévként, különösen az összetett földrajzi köznevek (csordakút, forráskút; gulyajáró, marhajáró) és az alakváltozatok (mály, már; ritás, szibalegelő) száma gyarapodott. A terjedelmes lista számos elemét végül azonban már történetinek, elavultnak minősítették és a helyesírásban nem föld-

koldustelek	köleshely	kúp	lap
kollát	kőlyuk	kupa	láp
komárnycék	kőmell	kupac	lápa
komlós	kőpöl	kupolya → kopolya	lapác
komócsin	kőcsatorna	kút	lapály
komp	körteaszaló	bodonkút	lapány
kompis	körtélyes	bödönkút	lapás
kóp	körtvélyes	csordakút	laponyag
kopács	kőszál	deszkakút	lapos ^o
kopec	kőszikla	dőgkút	láros
kopó	kőszirt	forráskút	lapság
kopolya	kőtenger	gulyakút	lapulat
koporc	kővecses	kőbökút	láz
korall	kövek	kőkút	lazna
korallzátony	köves	nyúlakút	legelő

■ Részlet a földrajzi közneveknek az FNT II. szerkesztése közben folyamatosan bővülő listájából (Lechner Tudásközpont)

rajzi köznévi jelleggel vették figyelembe őket: bágy, böcök, csuhu, danca, genyöte, hamzszik, kalista, kuhar, kutyika, malogya, szécs, szegellő, szölevény, tárnica stb.⁷

A földrajzi nevekben előforduló tájszavak esetében – bár jelen volt az alaki egységesítésre való törekvés – ez alapvetően a nagy tömegben előforduló és a köznyelvvel szemben szabályos hangtani eltéréseket mutató változatok redukálásában mutatkozott meg. Egységesen a köznyelvi formájában került tehát az FNT-be a számtalan föld, högy, magos, rit változat, kisé szubjektíven ugyan, de ebbe a körbe került néhány szórványos hangtani változást, de a köznyelvvel szemben nem túl jelentős eltérést mutató alak: girinc > gerinc, kódís > koldus, zombokos > zombékos stb. A kevés szóalakat érintő jelentősebb eltérések megmaradnak a javasolt névalakban: csárit, kalán, rétla. Ugyancsak eredeti formájukban maradnak meg a hangrendi átcsapást mutató változatok (rakottyás~rekettyés, galagonyás~gelegenyes) és a szótöbeli különbségeket mutató képzett alakok (fenyős~fenyves, madaras~madáros, tölös~tölgyes; makai~makói, tápai~tápéi), bár kétségtelen, hogy ezeknek van köznyelvi változatuk. Ezen elvek tehát részben átírták, részben kiegészítették a FÖNMÍSz vonatkozó pontjait. A nyelvjárási előterjesztést a munkabizottság a neves dialektológus, Balogh Lajos

7 Földrajzinév-tár 1:150 000. Kötőjellel kapcsolódó földrajzi köznevek. Kézirat. Lechner Tudásközpont.

5. Módosított szavak /a 27. (lásd anyagával) Kezeltetett jegyzék/

alla -- alja	hársos -- hársas	parag -- parlag
átal, átol -- által	kákonkató -- kákon-	/utótag/
átolosi -- általasi	gató	parlag -- parlag
baglya -- boglya	kávás -- kává	/utótag/
bébic -- bibic	kapusencsca -- ka-	poklyos -- poklos
bessenő -- besenyő	pucnosca	remic -- remiz
bikk -- búkk	kokas -- kakas	sáfrán -- sáfrány
boronás -- boronás	kü -- kő	száka -- száika
csádi -- csádé	körtéles -- körté-	szé -- szél
csalányos -- csalá-	lyes	szaszció -- szasszió
nos	körtvéles -- kört-	sziva -- szilva
csereanyés -- cse-	vályas	szugja -- szuglya
resznyés	lác -- lác	szurdik -- szurdok
osimáz -- osimáz	luk -- lyuk	tete -- tető
osindér -- osendör	magyarus -- magyaros	topola -- topolya
asó -- első	magyaró -- magyaró	tölles -- tölés
fűső -- fűlő	margya -- marga	tölles -- tölés
fűső -- fűlő	moosola -- moosolya	tüske -- tüske
gátos -- gátas	monyoró -- magyaró	vargyas -- varjas
gényis -- gényes	nyú -- nyúl	visi -- víze
gyöp -- gyp	ótott -- oltott	zsombokos -- zsombékos
hangyál -- hangyál	ovas -- avas	
hargas -- hurgas	patka -- padka	

■ Nyelvjárási alakok szűrése, egységesítése (Lechner Tudásközpont)

közreműködésével készítette el. Az általános elvek lefektetése még mindig nem tette nélkülözhetővé az egyedi döntéseket, majd a taxatív felsorolást. Nem szabad szem előtt téveszteni, hogy az FNT-nek egyben a térképészek körében a gyakorlati kézikönyv szerepét is el kellett látnia. Akkor még nem jelent meg az Új magyar tájszótár, és más szótáraink sem tartalmaztak olyan mélységben nyelvjárási anyagot, hogy az a helynévkincs feldolgozásában erős támpontot jelenthetett volna. Minden megyei kötet tárgyalása során meghatározták, hogy mely szavak esetében kell a köznyelvi alakra – köznyelvi változat hiányában egységesen egy kiemelt változatra – módosítani a névbéli előfordulást (*bessenő*>*besenyő*, *gyöp*>*gyp*, *körtéles*>*körtélyes*, *parag*>*parrag*, *tölles*>*tölés* stb.), és mely esetekben kell változatlanul megőrizni a tájszót (*beretvás*, *csollányos*, *hajagos*, *hegyfől*, *rókalik* stb.).

Hogy a részletes szabályozásra és taxatív felsorolásokra mekkora szükség volt, azt jól jelzi a KV-tól a tapasztalatok alapján levont kérések és tanácsok öt oldalas jegyzéke 1978 elejéről, amelyben kéri „az *utótagok jegyzékét a kérdéses esetek tisztázása és a mi gyűjtésünk bedolgozása után újra elkészíteni*”, s azt a megmaradó és módosuló tájszavakkal is kiegészíteni a könnyebb kezelhetőség kedvéért.⁸

Utólag nem tűnik szerencsésnek, ahogy az FNT a nemzetiségi nevek kérdéséhez állt. Itt azonban ismerni kell az előzményeket. A 20. század első évtizedétől kezdve több hullámban szinte az összes szóba jöhető térképi forrásban magyarosították a helyneveket.⁹ Az előkészületi munkák során a probléma nem jelentkezhetett, a szerkesztési utasítás sem tért ki rá. A tapasztalat alapján a szerkesztők az FNB állásfoglalását kérték, ahol a magyaros átírás mellett döntöttek (*Sztáriháj*,

Zsilavec, *Sloszberg*, *Langevize*) azzal, hogy az írásbeli hagyományokkal rendelkező német nevek szokásos formájukban maradhatnak (*Kohlenberg*, *Mittelsteiner*). Valójában tehát éppen az FNT kezdte visszahozni a nemzetiségi neveket a használatba. Ezzel együtt a kisebbségi névanyag igen szegény. Módszeres gyűjtése nem volt, a források egynyelvűsége rányomta a bélyegét az egész munkára, és csak kevés helyen volt akkora civil kurázsiz, hogy felülírjanak egy olyan egyeztetési anyagot, amelyet hivatalos (-nak gondolt) forrásokból állítottak össze.

Az FNT-hez kapcsolódó részfeladatok között a folyóvizek és csatornák nevének egységesítése az egyik legégetőbb, legérzékenyebb és legtöbb egyeztetést kívánó pont volt. A vízrendszer kisebb tagjai közül is a legtöbb sok települést, gyakran több megyét érint, még közepes méretarányokban is több szelvényre eshetnek, és általános tapasztalat, hogy településenként, szelvényenként más-más név lehet használatban, illetve feltüntetve. Összefolyáskor az alsóbb szakasz nevében a források hol az egyik, hol a másik ág nevét viszik tovább. A földrajzi köznevek feltüntetésére/hiányára (pl. *Ikva* vagy *Ikva-patak*) a névtestben ugyancsak nem állt rendelkezésre autentikus forrás. A vízügyi nyilvántartás saját nevezérendszer

8 Feljegyzés Földi Ervin részére, aláírója Csák Péter. Kézirat. Lechner Tudásközpont.

9 MIKESY GÁBOR: Tömeges helynév-magyarosítás a térképeken (1894–1944). *A nyelvöldrajztól a névföldrajzig X. Nevek a nyelvpolitikai küzdőterben*. Szerk.: VÖRÖS FERENC. Szombathely, 2019. 173–190.

■ Fonetikusan átírt német és horvát kisebbségi nevek az FNT II. Vas megyei térképlapjáról

C/ Eltérés a VIZIG javaslatától	
VIZIG-javaslat	Eltérés
Bíczó--Fülöpéri-csatorna	Biczó--Fülöpéri-csatorna
Györgyös--Szűrűsszigeti-csatorna	Györgyös--Szűrűsszigeti-csat.
Hortobágy-főcsatorna	Hortobágy
Kőszely-főcsatorna	Kőszely
Ó-Berettyó-csatorna	Ó-Berettyó
C-IV. csatorna	Feketeéri /C-IV./-csatorna
Szarvas--Békésszentandrás-holtág	Szarvasi-Holt-Körös
Hosszúfok--Határ-é--Köleséri-főcsatorna	Határ-éri-főcsatorna
Kórégzug--Egyházalmi-csat. XXXII. csatorna	Kórég-zugi-csatorna Lőrés--Nagyállási /XXXII./-csatorna
Mágocs-éri-főcsatorna	Mágocs-ér
IV-4. csatorna	Okányi /IV-4./-csatorna
Peresi-holtág	Peresi-Holt-Körös
Pusztai-levezetőcsatorna + Pusztaszéli-csatorna	Pusztaszéli-csatorna
Sóstói-főcsatorna	Sóstói-csatorna /Csongrád megye miatt/
Varga hosszai főcsatorna + Tökföldi-tápcatorna	Varga hosszai főcsatorna

■ Részlet a víznevek tárgyalási anyagából (Lechner Tudásközpont)

alkalmazott, amelyben erős szerepet kapott a számjegyekkel való kódolás és a műszaki szakszavak névbe illesztése (pl. VIII/8. sz. mellékág, Nagy-foki lecsapoló csatorna) és egyéb szokások, pl. a vizek két végpontjáról való elnevezése (Hédervár-Darnói-csatorna). A körülmények folytán a névváltozatok rendkívül nagy száma állt elő.

Az FNT keretében a vízfolyásokról és csatornákról összesített kimutatás készült a helységenként tagolt, helyi javaslatokat már tartalmazó kartonokból, hogy a vízügyi szervezetekkel való egyeztetés és FNB-ben való jóváhagyás céljára áttekinthetővé váljanak. A kartonokra természetesen felvezették az Országos

Vízügyi Hivatal (= OVH) legfrissebb térképének adatait is.¹⁰ Ugyancsak jelentős forrásnak bizonyult az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 1:100 000 méretarányú térképe.¹¹ Az összeállításakor az is kiderült, hogy számos víznevet pótlólagosan be kell illeszteni a községekhez, ugyanis nem tartották számon sem a lakosok, sem a térképi források. Az egyesített vízfolyásjegyzékek a fő alak meghatározásán kívül az esetleges elírások, téves tagolások tisztázására is (Palkó-kúti-árok > Palkó-kúti-árok, Birki-tói-árok > Birkitói-árok) alkalmat teremtettek. A vízügyi igazgatóságokkal folytatott megbeszélések során törekedtek az egyszerűsége, a felesleges elemek kiiktatására (Kis-Pándzsa-ér > Kis-Pándzsa), a szakaszok egyesítésére (a felső folyáson Bittva-patak, lejjebb Bittva > egységesen Bittva, Perint-patak + Újperint + Sorok-Perint + Gyöngyösi-árapasztó > egységesen Perint). Az élő helyi nevek feltétlenül elsőbbséget élveztek, ha

egymással (a szomszédos településeken használt változatokkal) összhangban voltak, illetve ha nem egyszerű földrajzi köznevek voltak (pl. Árok, Kanális), azonban ha a vízügyi szakemberek a számmal való azonosítást feltétlenül szükségesnek tartották, akkor kettős, a számokat zárójelbe tevő megoldásokat alkalmaztak, pl. Kolon-tói (III.)-övcatorna. A több ezer nevet 1976 és 1981 között egyeztetette, tárgyalta és hagyta jóvá a Földrajzinév-bizottság.

Részletek az OVH és az FNB egyeztetése után hivatalossá tett névanyagból, a módosítások főbb típusait bemutatva:

Bodorfai-patak > Sebes-víz

Bogáca-ér > Bogáca

10 Magyarország vízfolyásai és belvízcsatornái. 1:200 000. Országos Vízügyi Hivatal, Bp., 1976.

11 Területfelhasználási információs egységek digitális térképe. Kiadja az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium. 1:100 000. Bp., 1974.

C-IV. csatorna > Feketeéri (C-IV.)-csatorna
Czinderi-árok > Czindery-árok
Csincse-övcatorna > Csincse
Csingető-patak > Cingető-patak
Dunakeszi-árok > Óceán-árok
Gerézd-patak > Gerézd-patak
Harica + Nyögő-patak > Harica
Harangod-ér > Harangod
Hortobágy-főcsatorna > Hortobágy
Ikrény-Pósdombi-csatorna > Pósdombi-csatorna
Kápolnai-Gürü-csatorna > Gürü-csatorna
Kovács-patak > Csevice
Kórézug-Egyházalmi-csatorna > Kórézug-csatorna
Koroknyai-patak > Koroknai-vízfolyás
Kutasi-patak > Foreszta-patak
Mágorta-árok > Mágorta
Mázai-Vadvíz-árok > Mázai-vadvíz
Nagyberki-Nyugati-övcatorna > Nyugati-övcatorna
Nagy Pándzsa-ér > Pándzsa
Nyerses-patak > Nyerges-patak
Ó-Berettyó-csatorna > Ó-Berettyó
Pamlényi-patak > Janka-patak
Pápai-Séd + Bakony-ér > Pápai-Bakony-ér
Patkó-kúti-árok > Palkó-kúti-árok
Pismány-patak > Sztaravoda
Peresi-holtág > Peresi-Holt-Körös
Szarvas-Békésszentandrás-holtág > Szarvasi-Holt-Körös

Az FNT kötetait számos kritika érte a sajtóban, amelyek inkább félreértésekről tanúszkodtak. Egyesek a nevek mennyiségét, mások a nyelvjárási alakok hiányát és a helyi kultúra őrzésében való használhatatlanságát kifogásolták. Földi Ervin ezért egy részletes anyagot készített elő sajtótájékoztató céljára, amelyet a bizottság megtárgyalt és jóvá is hagyott. Az iratok közt nincs nyoma annak, hogy lett volna ilyen sajtótájékoztató, csak azt tudjuk, hogy lényegében ez a szöveg hangzott el az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők XI. országos találkozásán Gödöllőn 1983 júliusában, és Földi

részint egy erre épülő cikkben válaszolt a kritikákra.¹² Ebben kiemelte, hogy az adott méretarány elvárásaihoz képest milyen bőséges a névanyag, a helyi adatközlések esetleges hiányosságaiért csak a helyi illetékesek felelhetnek, illetve hogy a helyben már nem ismert, nem lokalizált történelmi dűlőneveket még kulturális jelentőségük ellenére sem lehetett figyelembe venni.

A Nagy világtalasz

A Kartográfiai Vállalat az 1970-es években a fénykorát élte, termékeinek széles palettájával nemcsak a hazai térképkiadás tulajdonképpen monopolhelyzetben levő szereplője volt, hanem jó minőségű termékeinek és kiváló szakembergárdájának köszönhetően jelentős ténnyezőnek számított a világpiacon is. A térkép-szerkesztés és -kiadás mellett az ágazat egyéb tevékenységeiben is szerepet vállalt a topográfiai felméréstől a helynevek ellenőrzéséig.

A vállalat 1959-ben adta ki a teljes *Világtalaszt*, ennek részleteiben felújított anyagára több kisebb tematikus atlasza épült, de az 1970-es években már nyomasztó igény volt egy korszerű új világtalaszra. Az tulajdonképpen természetesnek számított akkor, hogy a névanyag problémáit alapvetően a Földrajzi-név-bizottság instrukciói szerint oldják meg. 1977 derekán, a 28. ülésen került az első ezzel kapcsolatos tárgyalási anyag a bizottság elé, és az 55. ülésig rendszeresen foglalkoztak vele. A KV a minőségi követelményekből nem kívánt engedni, mivel a világtalaszra afféle szakmai csúcsteljesítményként gondoltak, a kapacitások azonban oly mértékben le voltak kötve, hogy végül az Új világtalasz munkacímen futó szerkesztési munkák nyolc év után, 1985-ben értek köteté. A végül *Nagy világtalasz* néven megjelent mű minden korábbinál részletesebb névanyagot tartalmaz, a névmutató 140 nagy alakú oldalán 6 apró betűs hasámban 90 ezer földrajzi nevet találhatunk.¹³

12 FÖLDI ERVIN: Földrajzi neveink a térképeken. *Geodézia és Kartográfia*, 37. (1985) 1:44–48.

13 VESZELI ZSUSZANNA: *A Kartográfiai Vállalat (1954–92) hazai, nem iskolai atlaszai*. Kézirat. Bp., 2014. http://lazarus.elte.hu/hun/digkonyv/szakdolgozat/2014-msc/veszely_zsuzsanna.pdf (= VESZELY, 2014).

A világtalasz névanyagával kapcsolatban a főbb megoldandó kérdések: a nem latin betűs nyelvek neveinek átírási rendszere, a fordítható elemek meghatározása, az idegen nyelvek földrajzi közneveinek értelmezése és magyar megfelelőinek kijelölése, beleértve a szókölcsonzést is. Az új atlasz minden korábbinál nagyobb súlyt fektetett a tengerrészek és a tenger alatti felszínnek részletes megírására. A névanyag természetesen nem előzmény nélküli, hiszen jelentős atlaszok és lexikonok nagy számban találtak valamilyen (de nem egységesített) megoldást a külföldi helyek nevére. A korábbi *Világtalasz* is mintegy 60 ezer nevet tartalmazott, de azt az FNB nem vizsgálhatta, mert még nem létezett. Maga az exonima fogalom is (leegyszerűsítve akkor a magyar nyelv felől: a Magyarországon kívüli magyar nyelvű földrajzi nevek) csak 1972-től része a szakszókincsnek, és utána került általában is a nemzeti földrajzinév-bizottságok feladatkörébe az exonimák egységesítése.¹⁴ Néhány ponton a *Képes politikai és gazdasági világtalasz* gyakorlatát lehetett követni, például a koreai nevek átírását már akkor elvégezték. Mindenesetre az FNB a teljes névrajz átvizsgálását és egységes szempontú megvalósítását vállalta magára széles szakértői kör bevonásával. A névanyag kigyűjtését és előfeldolgozását természetesen a KV munkatársai végezték. Itt feltétlenül ki kell emelni Martinovich Sándor, az atlasz főszerkesztője nevét, aki szinte az összes bizottság elé kerülő, több száz oldalnyi gépelt névanyagot jegyezte, igen erős precizitással, többféle bontásban: teljes névalakok magyar és idegen nyelven kontinensek szerint, óceánok szerint, térképlapok szerint, illetve az adott területek neveiből elkülönített és magyar nyelvű megoldást igénylő földrajzi köznevek jegyzékei.

Hivatkozva a tengerfenék felgyorsult megismerésére és a vonatkozó szakirodalom mér-

tékadó munkáira, a KV lépést kívánt tartani a nemzetközi eredményekkel.¹⁵ Ez egy teljes nevezéktant megteremtő feladat volt.

A bizottsági munka nehezen indult be, valószínűleg nem függetlenül attól, hogy az első beadványok a tengerfenék-domborzat új és nagy tömegű anyagát tartalmazták. Másfél éves késéssel, 1979 márciusában állt fel az FNB exonima-munkabizottsága hat állandó taggal az OFTH, FÖMI, KV, MTA Helyesírási Bizottság és az Országos Pedagógiai Intézet képviseletében, továbbá Takács József vett még részt a munkában. Az FNB csak olyan általános elveket fogalmazott meg az első feladatra, hogy

- vegyék alapul a Nemzetközi Hidrográfiai Szervezet és a Kormányközi Oceanográfiai Bizottság közös jegyzékét a tengerfenék domborzatának általános fogalmaival és meghatározásukkal kapcsolatban;
- törekedni kell az utótagok egyszerűsítésére;
- magyaros átírásokat kell alkalmazni;
- az előtag képzésmódja a hagyományos magyar névalkotás szerint történjék (-i képzők alkalmazása, keresztnevek lehetőség szerinti mellőzése).

A tengerfenék földrajzi közneveit illetően az angol fogalmi meghatározásokat vették alapul, de számos angol kifejezésnek több magyar megfelelője lehetett, ugyanis nemcsak nyelvi alapon (fordítással) végezték a feladatot, de mindig vizsgálták a jelölt alakzatot is. A munkabizottság külső szakértők bevonásával az FNB instrukciói szerint részben átírta a KV előterjesztését (pl. escarpment ~ töréshomlok > fal; plateau ~ fennsík, terasz > plató, reef ~ mélyatoll > zátony, seamount ~ mélyhegy, kúphegy > fenékhégy, trough ~harántvölgy > hasadék), továbbá az összesen 65 nemzetközileg használt fogalomra 42 magyar köznevet határozott meg, pl.:

fal 'escarpment, scarp'
fenékcsatorna 'channel, sea channel'

14 POKOLY BÉLA: Az exonima kifejezés értelmezésének változása a földrajzinév-egységesítés nemzetközi gyakorlatában. *Névtani Értesítő*, 35. (2013) 71–75.

15 *Undersea Features*. United States Board on Geographical Names, 1971. – *World Map 1:2 500 000. List of Submarine Names*. UNGEGN. Kézirat. – *Namen und nautische Grenzen der Ozeane und Meere*. Weltkarte 1:40 000 000. Deutsches Hydrographisches Institut, 1967.

fenékegy 'seamount'
 fenéksíkság 'abyssal plain, plain'
 hasadék 'submarine trough, trough, trough
 valley'
 hát 'rise'
 hátság 'ridge'
 hegylánc 'cordillera'
 hordaléklejtő 'cone, fan, submarine cone'
 kontinensperem 'continental margin'
 lejtővidék 'borderland, continental
 borderland'
 magaslat 'hill'
 mélység 'deep'
 plató 'plateau'
 self 'continental shelf, shelf'
 törésöv 'fracture zone'
 vonulat 'range'
 zátony 'reef, shoal'

1979 folyamán elkészült a teljes névrajz. A magyarban nehézséget okozott, hogy több helyen az értelemzavarás elkerülésére be kellett iktatni az óceán szót (pl. *Pacific Antarctic Ridge* ~ *Csendesóceáni-Antarktisi-hátság*), ahogy a köznevek között láthattuk a „fenék-” előtaggal is. A széles olvasóközönség talán először találkozott ilyen egyöntetűen a helyesírásban a tömbösítés (pl. *Délnyugat-indiaióceáni-hátság*, *Közép-csendesóceáni-fenékegység*) és

a középső tag kis vagy nagy kezdőbetűjével az elő- vagy utótaggal bővülés eseteinek megfelelően (pl. *Északi-Atlanti-hátság*, *Északi-Fidzsi-medence*, de *Dél- ausztráliai-medence*, *Nyugat-európai-medence*).

Az korántsem volt természetes, hogy milyen legyen az átírás rendszere. A releváns kézikönyvek 1977-ben még nem álltak rendelkezésre (*Keleti nevek magyar helyesírása* 1981-ben, *A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása – Az újjörög nevek magyar helyesírása* 1985-ben jelent meg), viszont a folyamatban levő szerkesztési munkákról már lehetett tudni, és a kialakult kapcsolat mindkét irányban gyümölcsöző volt, az említett szótárak anyaga sok helynévvel bővült. A KV szerkesztőbizottságának javaslata majdnem minden tekintetben előnyben részesítette a magyar névhasználatot. A kivétel egy olyan arab és délkelet-ázsiai országcsoporthoz Algériától Izraelen, Indián és Pakisztánon át Thaiföldig és Japánig, ahonnan a magyaros kiejtés megítélésére nem volt elegendő mennyiségű és minőségű nyelvészeti forrás. E tekintetben azt tervezték, hogy az angolos és franciás megoldásokat veszik alapul, a bizottság többsége azonban ezen esetekben is a magyar átírásokat szerette volna a térképen látni. Ezen a ponton furcsa közjáték kezdődött. A KV hivatalosan közölte, hogy

■ A tengerfenék-domborzat megírása a Kartográfiai Vállalat 1959. évi Világatlaszában és a Nagy világatlaszban (1985; © Cartographia Kft. www.cartographia.hu)

nem minden tekintetben van módja figyelembe venni az FNB döntését (ugyanis 1977-ben egy lényegesen gyorsabb megjelenésben gondolkodtak, és a magyaros átírás meghaladta volna a kereteket). Az FNB figyelmeztette a KV-t, hogy a bizottsági döntések kötelezőek a KV-ra nézve. Hogyan dőlt el a kérdés? Itt játszott szerepet először a bizottság jogállása, tudniillik hogy az OFTH elnöke mellett működő testület. Az OFTH elnöke (állítólag más tárcákkal folytatott egyeztetés után) felülvizsgálta a bizottsági döntést, és úgy rendelkezett, hogy a cirill betűs, görög és kínai neveken túl „a többi nem latinbetűs abc-jű országok helyneveit az illető országban hivatalosan elfogadott, széleskörűen alkalmazott nemzetközi átírásban kell megadni.”

Mongólia földrajzi neveit az alábbi táblázat szerint írjuk át magyarra az eredeti cirillbetűs /mongol/ névalakból:

Аа	а	Алтанбулаг	Altanbulag
АА аа	á	Улаанбаатар	Ulánbátar
Бб	б	Баруун Урт	Barún Urt
Вв	в	Увс нуур	Uvsz núr
Гг	г	Галуут	Galút
Дд	д	Дархан	Darhan
Ээ	е	Ерөө гол	Erö göl
Ёё	jo	Ноён	Nojon
Жж	dzs	Жаргалант	Dzsargalant
Зз	dz	Зуунмод	Dzúnmod
Ии	i	Иххэт	Ihhet
Йй	j	Хэнтий	Hentij

■ Részlet a mongol nevek átírásánál használt, részben kézzel írt táblázatból (Lechner Tudásközpont)

Bár a cirill betűs, görög és kínai nyelvek neveinek átírására rendelkezésre állt elfogadott és az MTA illetékeseivel egyeztetett táblázat, a koreai esetében kész névkészlet, számos részletkérdés megoldásra szorult. Így például a Szovjetunió területén alapvetően szovjet anyagokból dolgoztak (azaz az orosz közvetítő szerepe meghatározó volt), kivéve a három balti köztársaságot. Amennyiben egy település eredetileg latin betűvel írt személyről kapta a nevét, úgy azt eredeti formában tüntették fel (Dickson és nem Gyikszon, Engels és nem Engelsz, Togliatti és nem Toljatti stb.). A közép-ázsiai és kaukázusi területeken nem vették figyelembe az oroszos lágyítást, amennyiben ismert volt a helyi kiejtés (pl. Grúziában *Poti* és

Gantiadi Potyi és Gantiadi helyett, Azerbajdzsánban *Sztepanakert* Sztjepanakert helyett, Oszétiában *Ordzsonikidze* Ordzsonyikidze helyett). A kínai esetében a pinjin, azaz latin betűs volt a kiindulási alap is, a megvalósulás az ún. népszerű magyar átírást követte.

A világtalashoz az összes olyan nyelvből, amelynek neveit közvetlenül írták át, ki-gyűjtötték és meghatározták a köznevi, azaz fordítható elemeket. Nem világos, hogy ezt a KV munkatársai vagy a munkabizottság tagjai végezték-e, valószínűleg a folyamatos konzultációk eredményei vannak az FNB iratai között. Ezek a tárgyalási anyagok mellékletét képezték. A hegység megfelelői például *chuør phnum* khmer, *pegunungan* maláj, *taung* és *yoma* burmai, *thiu khao* thai, *la*, *ling*, *san*, *sanmo* és *tanmo* kínai, *tangla* tibeti, *nulú* és *ola* mongol nyelven. A különféle szigetfajták kínai nyelven: *csüntao*, *jan*, *jü*, *lietao*, *sa*, *san* és *tao* a jegyzetek szerint.

Az alábbi példákat aszerint válogattam, hogy a földrajzi köznevek (a lefordítható elemek legszélesebb köre) magyar megfelelői mögött levő idegen nyelvi tájékozódás mértékét bemutathassam:

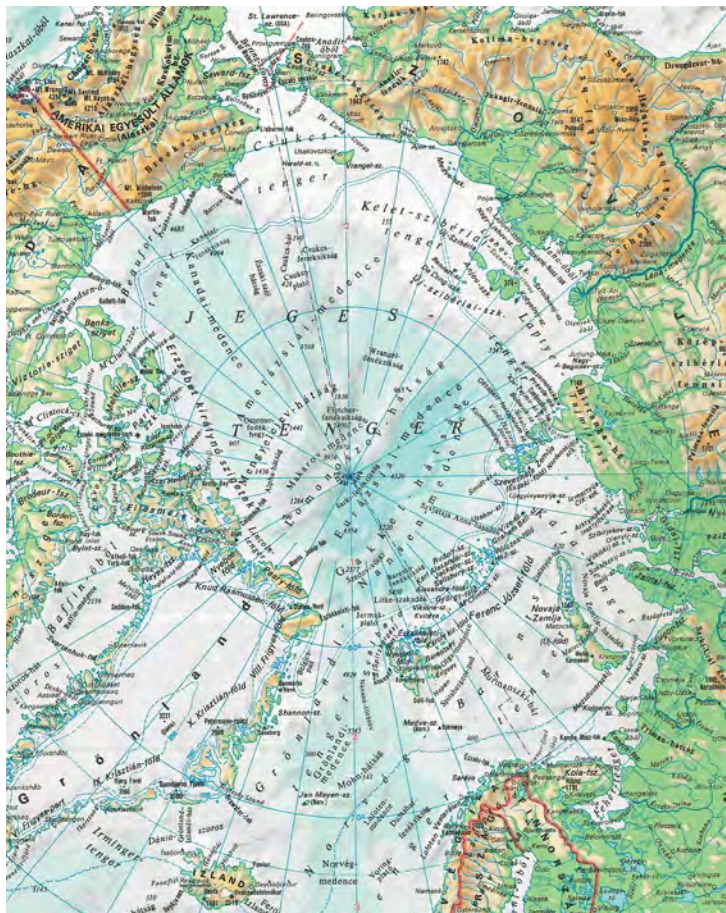
A Maláj-szigetvilág földrajzi nevei c. lapról:
Pegunungan Barisan ~ *Barisan-hegység*
Chuør Phnum Krâvanh ~ *Krâvanh-hegység*
Semenanjung Blambangan ~ *Blambangan-félsziget*
Menanjung Ujung Kulon ~ *Ujung Kulon-félsziget*
Kepulauan Anambas ~ *Anambas-szigetek*
Hon Khoai ~ *Khoai-sziget*
Xiachuan Dao ~ *Hsziacsuan-sziget*
Pulau Larat ~ *Larat-sziget*
Pulau-pulau Pagai ~ *Pagai-szigetek*
Taka Rewataya ~ *Rewataya-zátony*
Tanjung Bantenan ~ *Bantenan-fok*
Tanjung Indramayu ~ *Indramayu-fok*
Mui Ca Mau ~ *Ca Mau-fok*
Selat Alas ~ *Alas-szoros*
Teluk Bone ~ *Bone-öböl*
Laut Halmahera ~ *Halmahera-tenger*
Danau Matana ~ *Matana-tó*
Lam Pao ~ *Pao-víztároló*

<u>Viznevek</u>		
caka	tibeti	tó
channel	angol	csatorna
co	tibeti	tó
cona	tibeti	tó
cozsing	tibeti	tó
csi	kínai	tó
csiang	kínai	folyó
csu	tibeti	folyó
darja	perzsa	folyó
gol	mongol	folyó
haj	kínai	tenger

▪ Részlet a Nagy világtalasz szerkesztése folyamán Kína és Mongólia exonimáinak meghatározásában használt földrajzi köznevek jegyzékéből (Lechner Tudásközpont)

A Földrajzinév-bizottság több menetben tárgyalt minden nevet, a KV végrehajtotta a munkabizottsági és a plenáris ülések döntéseit, a szerkesztett változatot a kifogásokkal együtt még egyszer átvizsgálta a bizottság. Így egy 1982. évi irat szerint Afrika névanyagában a második tárgyalás eredményezte számos javítás mellett az *Akabai-öböl*, *Erongo-hegység*, *Hidzsász*, *Kufra-oázis* alakok szerepelnek az *Aqabai-öböl*, *Erongoberg*, *Hedzsász* és *Kufra* helyett, vagy a szómáliai *Alsó-Jubba* és *Felső-Jubba* tartományneveket már nem az olasz *Giubba* alak alapján írták át.

A *Nagy világtalasz* iránt nagy érdeklődés mutatkozott, 1989-ig minden évben megjelent.¹⁶

▪ Az Északi-sark és környezetének névírása számos újdonsággal szolgált a Nagy világtalaszban (1985; © Cartographia Kft. www.cartographia.hu)

■ A nem latin betűs nyelvek földrajzi neveinek átírása mindig nagy kihívást jelent a térképkészítés számára. A Koreai-félsziget a Nagy Világatlaszban (1985; © Cartographia Kft. www.cartographia.hu). L. ehhez Mikešy Gábor cikkét

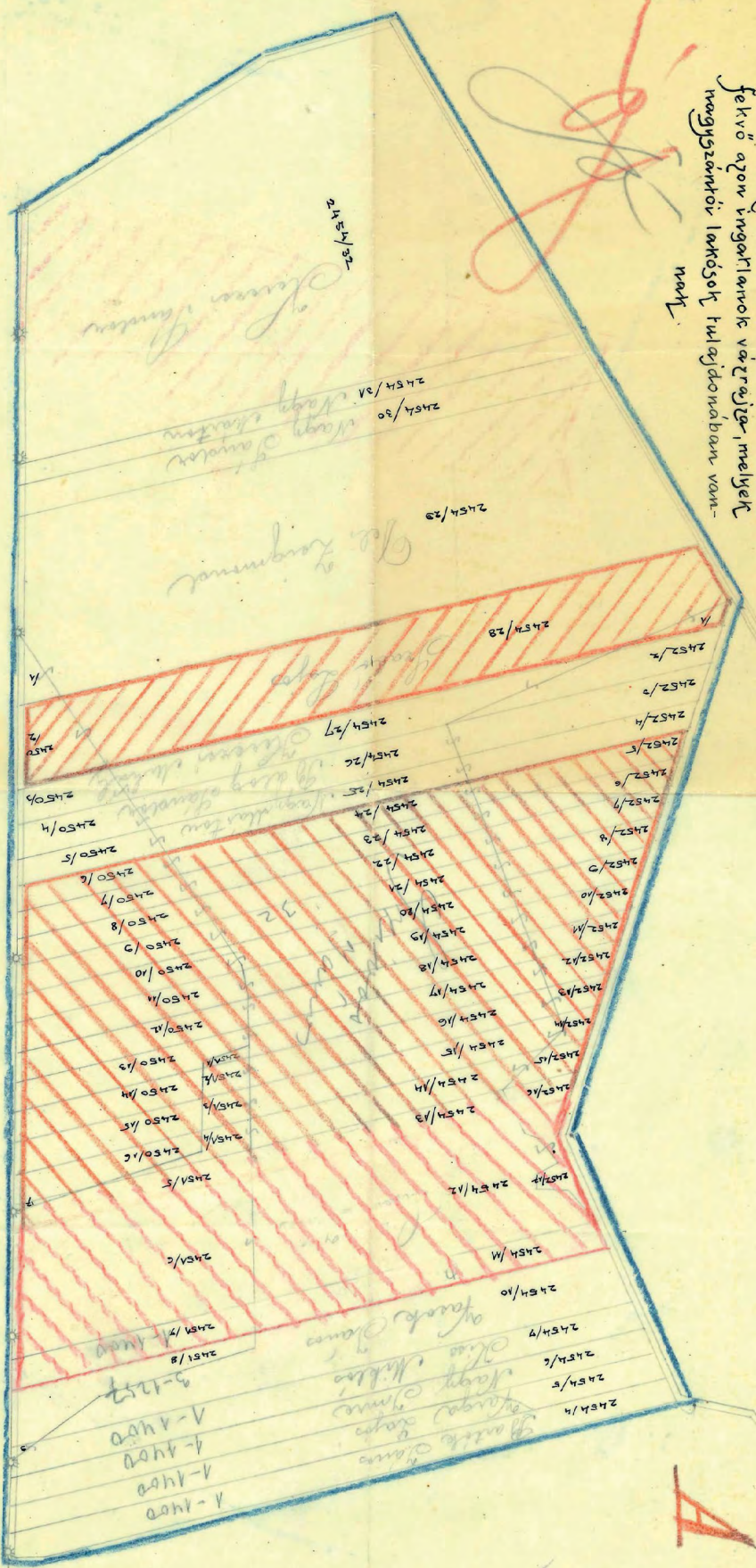

Nagykeréki község határában

Jórtérvelyes dűlőben
fekvő azon ingatlanok vázrajza, melyek
nagygyászanti lakosok tulajdonában van-
nak.

A pirossal bejelölt rész nagykerékiek!

1:2880.

Nagygyászanti

Annak példája, hogy a tulajdonviszonyokat valamely terület hovatartozásának indokként igyekeztek érvényesíteni: Nagykeréki (Hajdú-Bihar m.) közigazgatási területén fekvő, nagygyászanti (Santául Mare, Románia) lakosok által tulajdonolt földek (MNL OL, K 51.). L. ehhez Timár Gábor cikket